

İSLAM ÖNCESİ TÜRK TARİHİ VE KÜLTÜRÜ

Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU

**Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
İstanbul 2003**

Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU

29 Mart 1942'de Eskişehir'de doğdu. Babası Antalyalı Muharrem Seyfettin Çandarlıoğlu, annesi Romanyalı Zekiye Artam'dır. 1954 Dumlupınar İlkokulu, 1957 Eskişehir Kız Ortaokulu, 1960 Üsküdar Kız Lisesi mezundur.

1964 Haziranında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünden mezun oldu. Kasım 1964'de aynı Fakültenin Umumi Türk Tarih Kursüsüne asistan oldu. 1967'de "Sanı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri" adlı tezi ile doktor oldu.

Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu ve Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'in rehberliğinde çalıştı. 1968-1969 ders yılı Formosa'da 1969-1970 ders yılı Japonya'da araştırmalar yaptı ve Gök-Türk Tarihi ve Dili Uzmanı Prof. Dr. Masao Mori ile çalıştı. 1971 yazında Londra British Museum kütüphanesinde çalıştı. 1973'te "Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı" isimli tezi ile doçent oldu. 1975'te 3 ay, 1980'de 6 ay Almanya'da araştırmalar yaptı. 1980 yılından beri Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Araştırmacısı olarak ve Yayınlar Hakem Heyeti'nde çalışmaktadır. 1982'de "Orta Asya'da Timunler, Çin'de Ming Münasebetleri (Ch'en Ch'eng elçilik raporu) isimli teki ile profesörlüğe yükseltildi.

İslam öncesi Orta Asya Türk Tarih uzmanıdır. Bildiği yabancı diller İngilizce, Almanca, Farsça, Arapça, Çince, Japonca ve Türk lehçeleridir. 1964-1986 yılları arasında aynı kürsüde görevine devam etti. Ekim 1986'da Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölümü profesör kadrosuna atandı. Tarih Bölümünü kurdu. 1987-1988 Atatürk İnkeleri ve Araştırma Merkezi Müdürlüğü görevini ifa etti. Şubat 1989, Mart 1995 tarihleri arasında aynı fakültede dekanlık görevini yürüttü. Tarih bölümünde Tarih Metodu, İslam Öncesi Türk Tarihi, İslam Öncesi Türk Kültür Tarihi ve Çağdaş Türk Dünyası Tarihi gibi dersler vermekte.

1992-1993-1994 Temmuz aylarında Orta Asya'daki araştırma ve inceleme gezilerine katıldı. 23.06.1995 tarihinde Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Rektör I. Yardımcılığına atandı.

21.12.1995 tarihinde Ahmet Yesevi Üniversitesi Tarih Fakültesinde Türk Devletleri Tarihi kürsüsünü kurdu. Üniversite Eğitim bölümü ve öğrenci işleri başkanları ile yönetmelikler hazırladı. Bu yönetmelikler 19 Mayıs 1996'da toplanan Senato ve Mtevelli Heyet toplantısında kabul edildi. Prof. Dr. G. Çandarlıoğlu H. A. Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesinde "Türkistan (Yesi) şehrinin yaşının 1500 değil, en az 2500 yıl olduğu" ve "Üniversite Öğretim Kılavuzu", "Haberşu" dergisinin yayınlanması, "Ders programlarının düzenlenmesi", "Dil Öğretim Merkezi'nin kurulması" gibi bir çok projeyi gerçekleştirmiştir. Ayrıca "Türk Dünyası Ortak Terimler Sözlüğü" çalışmalarında koordinatörlük etmiştir. Sanal Eğitime geçişte öncelikli konferanslar ve bölümler için ders kitaplarının hazırlanması konularında çalışmıştır ve Türkistan'a yapılan arkeolojik kazılara bilfiil katılmıştır. Haziran 1998'de H. A. Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi I. Rektör Yardımcılığı görevinden ayrıldı.

1998-1999 Ders yılında Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölümündeki görevine devam etti. Çağdaş Türk Dünyası Tarihi (resimli-haritalı) projesini başlattı. Eylül 1999'da Kırgızistan'ın başkentinde bulunan Manas Uluslararası Türk-Kırgız Üniversitesi Orta Asya Araştırmaları Merkezi ve Sosyal Bilimler Enstitüsünü kurmakta görevlendirildi. Aynı üniversitede Ekim 2000 tarihinde gerçekleşen "II. Binli Yıllarda Türk Uygarlığı Kongresi"ni düzenlenmesi görevini üstlendi. 2001-2002 Ders yılından beri Mimar Sinan Üniversitesi'ndeki görevine devam etmektedir. Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu Türk Dünyası ile ilgili zengin bir slayt arşivi ve kütüphanesine sahiptir.

İSLAM ÖNCESİ TÜRK TARİHİ VE KÜLTÜRÜ

Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI

İstanbul-2003

İSLAM ÖNCESİ TÜRK TARİHİ VE KÜLTÜRÜ

Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU

Bu eser
Bakanlar Kurulu'nun 20.07.1980 tarih ve 8/1307 sayılı
kararıyla kamu yararına hizmet verdiği kabul edilerek
vergi muafiyeti tanınmış olan
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI'nın yayınıdır.

Her hakkı mahfuzdur.
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI'nın
müsaadesi olmaksızın tamamen, kısmen veya herhangi
bir değişiklik yapılarak iktibas edilemez.

Baskı
Özrenk Matbaa

Haberleşme
Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
P.K. 94 Aksaray/İSTANBUL
Tel: (0212) 511 10 06 - 511 19 33

ISBN: 975-498-166-3
Millî Yayın Nu: 2003-34-Y-0147-215

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	7
GİRİŞ	9
Türk Tarihinin Karakteri	9
İSLAM ÖNCESİ DEVREDE TÜRK SİYASİ TARİHİ	16
Saka-İskit Devleti	16
HUN İMPARATORLARI	18
Büyük Hun (Asya Hunları) İmparatorluğu	18
BATI (AVRUPA) HUNLARI	26
ORTA DOĞU HUNLARI	35
(Ak-hun-Eftalit Devleti)	35
TABGAÇ DEVLETİ	38
GÖK-TÜRK HAKANLIKLARI	40
I. Gök-Türk Hakanlığı	41
II. Gök-Türk Hakanlığı	52
UYGUR KAĞANLIĞI (744-840)	61
Kan-Chou Uygur Devleti (Sarı Uygurlar)	65
Turfan Uygur Devleti	66
TÜRGİŞLER	68
KIRGIZLAR	70
SABARLAR	71
KARLUKLAR	72
AVARLAR	74

HAZAR HAKANLIĞI	76
PEÇENEKLER	80
KUMAN (KIPÇAK)LAR	83
OGUR’LAR (BULGARLAR)	87
Bulgar Devletleri	88
Tuna Bulgar Devleti	88
İtil (Volga) Bulgar Devleti	89
İSLAM ÖNCESİ TÜRK KÜLTÜR TARİHİ	92
Sosyal Yapı	93
Devlet Teşkilatı	95
Dini İnanç	97
İktisadi Hayat	98
Edebiyat	100
Müzik	101
Takvim	101
GENEL BİBLİYOGRAFYA	103

ÖNSÖZ

İslam Öncesi Türk Tarihi, bugün yaşayan Türk boylarının ortak tarihidir. Bu devre ait Sak, Hun, Tabgaç, Gök-Türk, Karluk, Uygur ve Kıpçak gibi boyların tarihi, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye ve Türkmenistan devletlerinin ortak başlangıç tarihleridir. Bu devletlerin tarihleri Türklerin İslamiyet'i topluca kabul ettikleri 10. asırdan sonra farklılık arz etmektedir. Mesela, İslami devrede Azerbaycan, Türkiye, Türkmenistan için bulundukları coğrafya itibarıyla Karahanlı, Selçuklu, Osmanlı devletleri tarihi önem kazanırken Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan için de Cengiz, Altınordu ve Orta Asya Hanlıkları ağırlık kazanmaya başlar. Ancak İslam öncesine ait Türk tarihi hemen hemen bütün Türk boyları için birinci derecede öneme haizdir.

Ne yazık ki, bu ortak ve önemli tarihe sahip ülkelerin tarihçileri ortaklaşa araştırma hazırlama çalışmalarını henüz başlatamamışlardır. Hatta kardeş ülkeler bu konuda birbirlerinin yazdıklarından dahi habersiz görünmektedirler. Kanımızca Türk illerinde ayrı ayrı yapılan çalışmalardan diğer ülke tarihçilerinin haberdar olması ve bu konudaki bilgi ve tecrübe alışverişiyle, İslam öncesi Türk tarihi ve medeniyeti hususunda yepyeni ufuklar açılacaktır.

Türkiye'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümlerinde yıllarca Türkçe olarak verdiğim bu dersleri 1995-1998 yılları arasında 3 yıl Hoca Ahmet Yesevi, Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi'nde Kazakça olarak, 1999-2001 yılları arasında Manas Uluslararası Türkiye-Kırgızistan Üniversitesinde Kırgızca olarak verdim.

Bu derslerin Abdulvahap Kara tarafından yapılan Kazakça tercümesi 1998'de Türkistan'da, Roza Abdikulova tarafından yapılan Kırgızca tercümesi 2001'de Bişkek'te yayınlandı.

Türkiye'deki öğrencilerimizin isteği üzerine bu dersleri Türkçe olarak da yayınlıyoruz. Elinizde tuttuğunuz bu kitap, lisans öğrencileri ve konuya meraklı okuyucular için kolay anlaşılır bir dille hazırlanmış fazla dipnot konmamıştır. Daha detaylı araştırma yapmak isteyenler için kitabın sonuna geniş bir bibliyografya ilâve edilmiştir.

Bu konuda beni teşvik eden ve yardımcı olan Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Başkanı Prof. Dr. Turan Yazgan'a ve Vakıf mensuplarına teşekkürlerimi sunarım.

Gülçin ÇANDARLIOĞLU

GİRİŞ

TÜRK TARİHİNİN KARAKTERİ

Türkler dört bin yılı bulan mazileri boyunca Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına yayılmış büyük bir millettir. Bununla birlikte dünya tarihinin en eski ve devamlı kavimlerinden biridir.

Türkler Orta Asya'daki ana yurtlarından başlayarak sürekli göç hareketleri yapmışlardır. Bu da, nüfusça kalabalık olduklarını gösterir. Nüfuslarının çokluğu ve gayet hareketli bir hayat sürmeleri, Türklerin dünya tarihinde çok önemli roller oynamalarını mümkün kılmıştır.

Türk tarihi diğer toplulukların tarihinden farklılıklar gösterir:

1- Bütün diğer milletlerin fertleri toplu olarak bir arada bulunurlar. Bu bakımdan tarihin herhangi bir devresindeki durumlarını incelemek daha kolaydır.

Türk kitleleri ise dağınık şekilde yaşamışlardır. Bu da birbirlerinden farklı gelişme yolları takip etmeleri sonucunu vermiştir. Böyle bir gelişme, Türk tarihinin belirli bir zaman kesiminde bütün olarak değerlendirilmesini zorlaştırmaktadır.

2- Diğer milletlerin yayılmaları ise, sınırı belli ve değişmeyen bölgeler içinde olmuştur. Buna karşılık, çeşitli Türk kitleleri yüzyıllar boyunca yeni yurtlar, yeni iklimler arayarak, tarihlerini çeşitli bölgelerde yapmışlardır.

Bu bakımdan tarihin herhangi bir döneminde, farklı coğrafi bölgelerde, farklı Türk topluluklarını, idarelerini ve devletlerini görmemiz mümkündür. Bunun için Türk tarihi, tek bir topluluğun belirli bir bölgedeki tarihi değildir.

Türk Tarihi çeşitli Türk topluluklarının ayrı bölgelerde ortaya koydukları tarihlerin bütünüdür.

Bu topluluklar bazen Türk adı ile anılmış bazen de başka bir özel ad taşımışlardır. Çok kere de ayrı hükümdar ailelerinin idaresinde görünmüşlerdir. Bu coğrafi genişliğe ve dağınıklığa rağmen bu toplulukların ortak bir milli kültürün sahibi bulunmaları, yani dil, töre ve gelenek birliği göstermeleri çok önemlidir. Bir milleti meydana getiren başlıca unsurlar da bunlardır. Bu coğrafi ve siyasi bölünmelerin sonucu olarak bir kısım Türkler "Bozkır hayatı" yaşarken diğer bir kısmı yerleşik hayata geçmiştir. Türk topluluklarından biri bir bölgede siyasi üstünlüğünü kaybederken, diğer biri aynı anda iktidarın zirvesine ulaşabilmiştir.

Bütün bu değişme ve yayılmalar sırasında Türk tarihi eski, yeni bir çok milletlerin tarihi ile bir arada, hatta iç içe gelişmiştir.

Bu durum büyük Türk tarihinin ilmi yollardan araştırılmasını son derece güçleştirmektedir. Fakat bir bakıma da Türk milletinin dünya tarihinde derin iz bırakan kudretine ve faaliyetine işaret sayılmaktadır.

Türk Adı

Türk dili ve tarihi üzerinde inceleme yapan ilim adamları “Türk” adının nereden geldiğini uzun zaman araştırmışlardır. Herodot’tan ve Tervat’tan başlayarak Hint, Çin kayıtlarında, eski İran rivayetlerinde eski Ön Asya çivi yazılı metinlerde geçen benzer kelimelerin “Türk” adını belirttiği sanılmıştır. Fakat bu yöndeki faraziyelerin doğru olmadığı arkeolojik araştırmalar ve kültür tarihi incelemeleri sonucunda ortaya çıkmıştır.

“Türk” adı tek heceli bir kelimedir. Bu duruma M.S. VI.-VIII. yüzyıllar arasında yani Gök-Türk çağında geçtiği anlaşılmıştır. Orhun kitabelerinde daha çok “Türük” bazen de “Türk” şeklinde yazıldığı görülmüştür.

Bu durumda “Türk” kelimesinin eskiden “Törük” şeklinde söylendiği, zamanla “Türük” ve nihayet “Türk” şeklini almış olduğu anlaşılmaktadır.

Türk Adının Manası

Türk adının manası üzerinde de çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Öncele ri miğfer, terk edilmiş, olgunluk çağı, deniz kenarında duran adam manaları verilmiştir. XX. yüzyılda Ziya Gökalp “kanun ve nizam sahibi anlamına gelen “törelî” kelimesinden geldiğini yazmıştır.

Türk kelimesinin asıl manası eski bir Türkçe vesikadan anlaşılmıştır. “Türk” sözü cins isim olarak “güç-kuvvet” sıfat hali ile “güçlü-kuvvetli” manasına gelmektedir.

Türk Adının İlk Kullanılışı

“Türk” kelimesine ilk önce V. yüzyıla ait (M.S. 420) Pers metinlerinde rastlanmıştır. Burada “*Turanlı*” manasındadır. VI. yüzyıla ait (M.S. 515) bir Bizans kaydında “*Türk-Hun*” (kudretli Hun) şeklinde kullanılmıştır.

“Türk” kelimesini Türk devletinin resmi adı olarak ilk kullanan teşekkül Gök-Türk imparatorluğudur. Daha sonra ilk imparatorluğa bağlı, kendi özel adları ile anılan diğer Türklerin ortak adı olmuştur. Zamanla Türk soyuna mensup bütün toplulukları ifade eden “millî ad” haline gelmiştir.

“Türk” adı, millet ve devlet adı olarak, VI. yüzyılda Çin yıllıklarında, Bizans kaynaklarında, Arapça bir divanda geçmektedir.

Türkiye

Coğrafi ad olarak “Türkiye” deyimine ilk defa Bizans kaynaklarında rastlanmaktadır. VI. yüzyılda Bizanslılar Orta Asya’ya Türkiye diyorlardı. Türk topluluklarının yayılışı ile “Türkiye” kelimesinin belirttiği coğrafi

bölgelerin sınırlarında da değişiklikler olmuştur. IX.-X. yüzyıllarda İtil (Volga) ırmağından Orta Avrupa'ya kadar olan sahaya bu ad verilmiştir. "Doğu Türkiye" denilen bölgede Hazarlar, "Batı Türkiye" denilen bölgede de Macarlar yaşamaktaydı. XIII. yüzyılda Mısır'da "Türk devleti" kurulduğu zaman Mısır ve Suriye de "Türkiye" olarak adlandırılmıştır.

Türkler, yeryüzündeki dört büyük beyaz ırk grubundan "*Europid*" adı verilen grubun "*Turanid*" tipindedir. Kafa yapıları "*brakisefal*"dır. Buna karşılık Moğollar, "*dolikosefal*" yapıya sahiptir ve sarıdır. Tevrat'ta nakledilen efsanelerde de Türk soyu beyaz ırktan gösterilmiştir.

Türkler beyaz tenli, düz burunlu değirmi yüzlü, endamlı ve sağlam yapıdır. Hafif dalgalı saçları vardır. Erkeklerin sakalı orta gürlüktedir. Orta çağ kaynaklarında Türkler güzelliğe örnek olarak gösterilmektedir. Hatta İran edebiyatında "*Türk*" sözü bazen "*güzel insan*" manasında kullanılmıştır.

Türklerin Anayurdu

Bu konuda ilim adamları değişik görüşler ileri sürmüşlerdir. Daha ziyade 90. boylamın doğusundan Ural dağlarına ve Balkaş gölünün güneyine kadar uzanan değişik bölgeler tarif edilmiştir.

Diller üzerinde yapılan son incelemelere göre M.Ö. iki bin ortalarında Türkler, Ural-Alтай dağları arasındaki (Hazar denizinin kuzey doğusundaki bozkırlar) bölgede yaşamışlardır.

M.Ö. iki binden daha eski çağlarda ise Türklerin Anayurdu Altay-Sayan dağlarının kuzey-batı bölgesiydi. Burada, taş devrinin ilk çağlarından beri "*brakisefal savaşçı beyaz ırk*" yani Türklerin ilk ataları yaşamaktaydı.

Türklerin Göçleri

Türklerin göçebe bir kavim olduğu düşüncesi ilim dünyasında yaygındır. Türk ilim adamları arasında da bu fikre katılmayan azdır.

Alman asıllı Rus türkolog W. Radloff'un Moğol ve Rusların idaresinde kalmış, kültür kaybına uğramış Türk toplulukları arasında yaptığı incelemelere dayanarak Gencl Türk Tarihi hakkında ileri sürdüğü fikirler bugüne kadar batılı araştırmacıları çok etkilemiştir.

Radloff'a göre, Türk milletinin sosyal ve devlet yapısı şöyle idi: "Geniş aile - ortak mülkiyet-seçimsiz iş başına gelen bey-zorba iktidar-imtiyazlı sınıf idaresi - hukuki ilkelerden yoksun yönetim."

Türk milli kültürünün özelliklerini iyi bilenler bu fikirlerin temelsiz olduğunu görebilmektedirler.

Göçebelik konusunda ilk fikir yürütenlerden biri olan eski Yunan filozofu Eflatun göçebelilerin ilkel topluluklar olduğunu medeniyete ancak tarımla geçildiğini söylemektedir.

Herhangi bir hayat tarzının doğuşuna yaşanan bölgenin şartları yön vermektedir. Nehir vadilerinde tarıma elverişli yerlerde oturanların ziraî hayata

kolayca uyum sağladıkları görülürken, geniş otlakları bulunan bölge insanların da hayvancılık yaptığı görülmektedir.

Meşhur İslâm tarihçisi ve filozof İbn Haldun da benzer düşüncelere sahiptir. Ona göre de insanlar göçebe ve şehirli olarak iki cemiyet tipinde yaşarlar. Çöllerle bozkırların birbirine benzediğini sanarak bozkırda yaşayan Türk topluluklarının da medenî olamayacağını söylemektedir.

Bu düşüncelerin 20. asır düşünürü İngiliz tarihçi A. Toynbee'yi dahi etkilediği görülmektedir. Ona göre de; "Çöl bedevileri ile bozkır topluluklarının yaşantıları birbirine benzer. Göçebelerin tarihleri yoktur, tesadüfî yaşarlar. Kanun, düzen yoktur."

Ziya Gökalp de göçebelik-medeniyet konusunda konuşurken; "Medeniyet (şehirli olmak) sadece yerleşik olmak değildir. Dağınık kabilelerin düzgün bir devlet teşkilatı kurmalarıdır" demektedir.

Merhum Hocam Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'na göre ise "Türk milleti tarihsiz değil, aksine parlak uzun mazisi ile tarihi zenginliği ortada olan bir kitledir. Vc kanunsuz değil kültürün ayrılmaz bir parçası olan teşkilatçılığı sayesinde bir çok devlet kurarak yürürlükte tuttuğu hukuki mevzuatla seçkinleşen bir millettir; buna göre de, Türklerin tamamen zıt mânâ ve mahiyette olan nomad (göçebe) cemiyet sayılması mümkün değildir."

Türklerin Yayılması

Türk toplulukları için karakteristik olan büyük göç hareketleri, eski ve orta çağ dünya tarihinde önemli bir yer tutar.

Türklerin anayurdunun, eski çağlarda Altay-Sayan dağlarının kuzey batısı olduğu görülmüştür. Türklerin ilk ataları "savaşçı" kitleler olarak M.Ö. 1700'den itibaren, etrafa hakim olmağa başlamışlardı. Bu yayılma iki yüzyıl sonunda Altayları ve Tanrı dağlarını içine almış bulunuyordu. Aynı soydan gelen topluluklar Kazakistan üzerinden Maverâünnehir'e gelerek burada Akdeniz ırkları ile temas kurarken batıya doğru açılan guruplar da Fin-Ugor kavimleriyle bağlantı sağlamışlardı.

M.Ö. iki bin ortalarında Türkler doğuda Baykal gölü, batıda Sibirya üzerinden Yayık (Ural) ırmağına kadar uzanan bölgede; güneyde Tanrı dağları, güney-batıda Kazakistan ve Güney Harezm'le sınırlı geniş sahada yaşıyorlardı.

Türklerden kalabalık kitleler (yaklaşık M.Ö. 1100 yıllarından itibaren) Çin'in kuzey batısındaki Kan-su ve Ordos bozkırlarına doğru yayılıyordu. Çin kayıtlarında "*Hsiung-nu*" adı ile gösterilen topluluğun çekirdeği bu Türk kitesidir.

M.Ö. 1300-1000 yılları arasında bir kısım Türklerin Türkistan sahasında bulundukları anlaşılmaktadır. Kuzey-batı Çin'de görülen boyalı seramiklerin daha ziyade Ön-Asya kaynaklı oluşu, bu iki ayrı bölge arasındaki bağlantıyı Türklerin sağladığını göstermektedir.

M.Ö. 700'e kadar Altaylara yerleşen Türkler, asıl anayurtlarını artık tamamen boşaltmışlardı. Üç ayrı göçle, Ordos'a, Volga'ya ve Kuzey Batı Asya'ya yayılmıştı.

Türklerin Yakut kolunun bu devirde Sibirya'ya göç ettikleri sanılmaktadır. Bir müddet onlarla birlikte yaşayan Çuvaşlar ise batıya yönelerek Ural dağlarının güneyine gelmişlerdir.

M.Ö. IV.-III. yüzyıllarda iki büyük Türk kitlesinden biri İrtiş nehrinden batıda Hazar çevresine kadar olan bölgede yaşıyordu (Batı Türkleri). İkinci kitle ise İç-Asya'nın çeşitli yerlerinde ve Kuzey batı Çin'deydiler (Doğu Türkleri).

Hindistan'ın İndus-Pencab havalisine doğru ilk Türk hareketinin de M.Ö. birinci binin başlarında olduğu tahmin edilmektedir.

Milattan Sonra Türk Göçleri

Milattan sonraki yüzyıllarda meydana gelen Türk göçleri hakkında kesin sayılabilecek tarihi bilgiler vardır. Bu göçler sırası ile şöyle olmuştur.

- a) I. yüzyıl sonları ile II. yüzyıl ortalarında Hunlar Orhun bölgesinden Güney Kazakistan bozkırlarına ve Türkistan'a;
- b) 350 yıllarında Ak-Hunlar Afganistan ve Kuzey Hindistan'a;
- c) 375'i takip eden yıllarda yine Hunlar Avrupa'ya;
- ç) 461-465 arasında Ogurlar, Güneybatı Sibirya'dan Güney Rusya'ya;
- d) V. yüzyılın ikinci yarısında Sabarlar, Aral'ın kuzeyinden Kafkaslara;
- e) VI. yüzyılın ortasında Avarlar, Orta Asya'dan Orta Avrupa'ya;
- f) 669'u takip eden yıllarda Bulgarlar, Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara ve Volga nehri kıyılarına;
- g) 830'dan sonra Macarlarla birlikte bazı Türk boyları Kafkasların kuzeyinden Orta Avrupa'ya;
- ğ) 840'ı takip eden yıllarda Uygurlar, Orhun bölgesinden İç Asya'ya;
- h) IX.-XI. yüzyıllar arasında Peçenek, Kuman (Kıpçak) ve Oğuzların bir kolu olan Uzlar, Doğu Avrupa'ya ve Balkanlara;
- ı) X. yüzyılda Oğuzlar, Orhun bölgesinden Seyhun nehri kıyılarına;
- i) XI. yüzyılda aynı Oğuz kitlesi Maverünnahr üzerinden İran'a ve Anadolu'ya göç etmişlerdir.

Göçlerin Yapılışı

Türklerin binlerce yıl boyunca hareket halinde bulunmaları, anayurtlarından çıkarak dünyanın çeşitli bölgelerine yayılmaları büyük bir tarihi oluşumdur. Özellikle Hun ve Oğuz göçleri hem uzun mesafeler aşarak yapılmış, hem de çok önemli tarihi sonuçlar vermiştir.

Türk göçlerinin karakteri başlıca iki noktada özetlenebilir.

I- Göçlerin birinci karakteri, vatan kurma maksadını güden büyük çapta "fütihat"tır. Bu göçler belirli gayelerden yoksun ve sonu bilinmez birer ma-

cera hareketi değildir. Bütün göçler Türk hükümdar aileleri tarafından büyük bir disiplin içinde idare edilmiştir. Onları başarılı şekilde hedeflerine ulaştıran başlıca sebep de budur.

Eski Türk hükümlerine göre hanedan üyeleri kutsal sayılmaktaydı. Onlara karşı derin bir saygı ve bağlılık duyulmaktaydı. Hanedan üyelerinin başta bulunması geniş Türk kitlelerinin uzun yıllara ve çetin şartlara rağmen, birbirlerini korumalarını sağlamıştır.

2- Türk yayılmalarının diğer bir şekli de “sızma” yoluyla olanıdır. Bu şekil, kalabalık bazı boy parçalarının, ailelerinin veya sağlam yapılı gençlerin yabancı devletlerde hizmet almaları ile meydana gelmiştir. Türkler böylece yeni katıldıkları topluluklar içinde de çok kere üstün başarılar gösterecek askeri kuvvetlere veya siyasi hayata hakim olmuşlardır. Hatta Mısır’da ve Hindistan’da olduğu gibi, bazen devlet dahi kurmuşlardır.

Türklerin, fütihat veya sızma, hangi şekilde olursa olsun, etrafa yayılmaları her zaman kolay olmuyordu. Bazen şiddetli çatışmalara yol açıyordu. Bu durum ağır darbelere maruz kalan yabancılar tarafından Türklerin sevimsiz karşılanmasına sebep oluyordu. Bozkırlarda yetişmiş olan Türkler, coğrafi şartlar gereği, haşin, sert, iradeli ve mücadeleci bir ruh yapısına sahip olmakla beraber haksever, iyi ve adil insanlardı. Büyük yayılışları sırasında ki bu çetin mücadeleler, Türkler hakkındaki uydurma ithamların gerçek sebebi olmalıdır.

Türk Göçlerinin Sebepleri

En ilkel kavimler dahi, sadecce keyif için ve kendiliğinden yer değiştirmezler. Oturulan topraktan ebediyen ayrılmak insanlar için çok zordur. Bu bakımdan göçler, bir takım zaruretler yüzünden meydana gelmiştir.

Dünyanın üç büyük kıtasında görülen geniş Türk yayılmaları da ciddi sebeplere dayanmaktaydı.

1- Tarihi kayıtlara göre, Türk göçlerinin ilk sebebi Anayurt topraklarının geçim bakımından yetersiz kalmasıdır. Büyük ölçüde kuraklık, nüfus artışı ve otlak darlığı iktisadi sıkıntılar yaratmıştır.

Bozkırlarda tabiat verimsizdi. Tarım yapma imkanı kısıtlıydı. Türkler geçimini daha çok hayvan yetiştirerek sağlıyorlardı. Çeşitli gıda maddeleri, giyim eşyası ve başka ihtiyaçların karşılanması için iklimi, tabiatı elverişli zengin topraklar gerekiyordu. Bunlar da, o çağlarda nüfusu çok az olan komşu ülkelerde bulunmaktaydı.

Türkler bu bakımdan yalnız başka memleketlere değil, iktisadi ve ticari yönden daha fazla imkanlara sahip diğer Türk topluluklarının topraklarına da yöneliyorlardı. Böylece Türklerden bir kitle başka bir Türk topluluğunu yerinden çıkararak göçe mecbur ediyordu. XI. yüzyıl göçleri bu şekilde olmuştur.

2- Bazen Türklerin ağır dış baskıları da oluyordu. Türkler yabancı bir devletin idaresine girip, bağımsızlıklarını kaybetmektense, yurtlarını terk et-

meyi tercih ediyorlardı. Yerleşik kavimler için bu çok zordu. Fakat bozkırlı için bu mümkündü. V. ve XI. yüzyıllardaki Moğol hücumları sonunda yapılan göçler de bu şekilde olmuştur.

3- Türklerin birbiri arkasına farklı yönlerde yayılmalarını sağlayan sebeplerden biri de Türk maneviyatının sağlamlığıdır. Bilinmeyen ufuklara doğru akmak, her an karşılaşılacak tehlikeleri göğüslemeğe hazır bulunmak ve aralıksız bir ölüm kalım mücadelesi içinde yaşamak, her millet için tabii sayılacak bir davranış değildir. Bu ruhi zindelik Türklerde açık şekilde görülmektedir. Onların tarih boyunca, hareketli bir topluluk halinde yaşamalarını sağlayan bu zindelik, başarılarla birlikte daha da artmıştır. Her askeri zafer yeni bir siyasi hedefe yol açmıştır.

İSLAM ÖNCESİ DEVREDE TÜRK SİYASİ TARİHİ

Bozkırlar çöl değil yayla iklimine sahiptir. Bozkırlarda teşekkül eden kültürün taşıyıcısı olan Türkler, yayılmaları sırasında buna benzer coğrafi şartları aramışlardır. Ormanlık, sıcak ve çok rutubetli bölgelere girmekten kaçınmışlardır.

Bu dikkati göstermeyen bazı Türk toplulukları ise, zamanla benliklerini kaybetmişlerdir. Yabancı hayat telakkilerinin şiddetli baskısı sonucunda değişime uğrayan bu topluluklara örnek olarak Çin'de Tabgaçları, Hindistan'da çeşitli Türk devletlerini, Balkanlarda Bulgarları gösterebiliriz.

Bu bakımdan Türklerin irili ufaklı siyasi kuruluşlar meydana getirerek varlıklarını asırlar boyu devam ettirdikleri saha, Kuzey Çin'den başlayıp bütün Orta Asya'yı, İran'ı ve Anadolu'yu içine alarak Avrupa'da Tuna dirseğine kadar uzanan geniş kuşaktır. Bugün de Türk toplulukları bu kuşak üzerinde varlıklarını sürdürmektedir.

SAKA-İSKİT DEVLETİ

Saka Orta Asya'da kurulmuş ilk Türk devletidir, diyebiliriz. Sakalar bu imparatorluğa adını veren topluluktur. Arkalarında bıraktıkları izlerden, Baykal boylarından Tuna'ya uzanan coğrafi alan üzerinde yaşadıkları anlaşılmaktadır.

Tarihi kaynaklarda M.Ö. VII. yüzyıl başlarında Ön Asya seferleri ile yer almışlardır. Saka devletinin kuruluş tarihi hakkında kesin bir bilgi mevcut değildir. İran-Hint kaynaklarında Saka, Grek kaynaklarında İskit adıyla anılmaktadır.

Sakalar ile ilgili beş önemli tarihi olay hakkında bilgi sahibiyiz. 1- Sakaların Ön Asya Seferi, 2- İran hükümdarı Kurus'un Saka seferleri, 3- Daryüs'ün Batı Saka Seferi, 4- İskender'in İran seferi, 5- Sakaların İran hakimiyeti.

Sakaların Ön Asya Seferi sırasında başlarında bulunan hükümdarın adı değişik kaynaklarda farklı adlarla kaydedilmiştir. Herodot'a göre Midias, Şehname'ye göre Afrasyap, Türk efsanelerine göre Alpır Tunga'dır.

Saka Devleti, zaman zaman önemli sarsıntılar geçirmesine rağmen M.Ö. II. yüzyıl ortalarına kadar birliğini ve varlığını muhafaza ederek yaşamaya devam etmiştir.

Bu tarihten itibaren önce Hunlardan kaçan Yüecilerin Pamir yaylasına yerleşmeleri ile ikiye bölünmüş, daha sonra Hunların batıya kaymaları üzerine parçalanıp yıkılmıştır. Bir kısmı doğu Avrupa'ya bir kısmı Hindistan'a, bir kısmı ise bugünkü Yakutistan'a göç etmişlerdir.

Mevcut tarihi kaynaklar incelendiğinde, tarihçilerin Saka-İskitlerin kökeni konusunda görüş birliği içinde olmadıkları görülmektedir. Doğulu kaynaklar Sakaların Turani bir ulus olduğu görüşünde birleşmektedirler. Kaynaklara göre, Sakalar, beyaz tenli, siyah veya kumral saçlıdırlar. Erkekleri çoğunlukla sakallıdır.

Genellikle, göçebe bir hayat tarzı içinde hayvancılıkla uğraşırlar. Çadır şekline getirilmiş arabalar içinde yaşarlar. İdari ve ticari merkezleri dışında şehir ve kaleleri yoktur. İçlerinde mevsimlik olarak tarımla uğraşan guruplar da bulunmaktadır.

Kıyafetleri, çizme, pantolon, kaftan ve kendilerine özgü bir başlıktan oluşmaktadır. Sanatta oldukça ileri gitmişlerdir. Altın ve bronz madenlerini kullanmaktadırlar. Araba, at koşum takımları ve özellikle vazo yapımında isim yapmışlardır. Sakaların kültür özelliklerine dikkat ettiğimiz zaman Türk Milli kültür özelliklerine benzediğini açıkça görürüz. Bütün bunlar Sakaların bir Türk Devleti olduğu görüşünü kuvvetlendirmektedir.

Bibliyografya

Akışev, K.A., Kuşaev, G.A., Drevnyaya Kul'tura Sakov u usuney dolini P. İli, Almatı, 1963.

Arsal, S. M., Türk Tarihinin Ana Hatları İskitler, Sakalar, Asya Hunları, Yüeciler, Avrupa Hunları, Ankara.

Durmuş, İlhami, Sakalar, Ankara Herodot Tarihi, 9. Kitap.

Kazanev, A. M., Zoloto Skitov İli, 1975.

Tarhan, Taner, İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri, İ.Ü. Ed. Fak. Tarih Dergisi, s. 23.

HUN İMPARATORLUKLARI

BÜYÜK HUN (ASYA HUNLARI) İMPARATORLUĞU

Hun kelimesi eski Türkçe’de “*İnsan, halk*” manasına gelmekteydi. Hun siyasi birliğinin merkezi Orhun-Selenga ırmakları ile bu ırmakların hemen batısında olan Türklerin kutlu ülke saydıkları Ötüken havalisindeydi. İlk devrelerde ağırlık noktası Huang-ho (Sarı ırmak) ırmağının dirseği etrafında ve Ordos bölgesinde bulunuyordu.

Hun devletinin kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. M.Ö. IV. yüzyılda Çin’de Chou iktidarı zayıflamıştı. Meydana çıkan 14 büyük derebeylik birbirleriyle mücadeleye başlamıştı. Bunlardan Ch’in gittikçe kuvvetlenmekteydi. Ortaya çıkan durumdan endişe duyan beş komşu derebeylik Hun birliği ile M.Ö. 318’de bir ittifak anlaşması yaptı. Hun devleti hakkındaki ilk tarihi vesika bu anlaşmadır.

Hunlar daha sonra Çin üzerindeki baskılarını arttırdılar. Mahalli hanedanlar, uzun savunma savaşları sırasında korunmak maksadıyla yerleşme bölgelerini ve askeri yığınak yerlerini surlarla çeviriyorlardı. Ch’in devleti, kuzeyden gelen saldırılara karşı sınırlarını büsbütün kapatmak için ünlü Çin Seddi’ni inşa ettirdi (M.Ö. 1214).

Çinliler böylece en güvenilir korunma tedbirini aldıklarına inanıyorlardı. Bu sırada iki önemli hadise meydana geldi. Çin’de uzun müddet değerli imparatorlar yetiştiren Han sülalcsi kuruldu. Hun Devletinin başına da Motun geçti.

Motun’un (M.Ö. 209-174) babası Tuman ile arası hükümdarlık yüzünden açılmıştı. Üvey anası kendi oğlunu tahta geçirmek istiyor bunun için de Tuman’ı Motun’a karşı kışkırtıyordu. Motun’un demir disiplin altında yetiştirdiği on bin atlısı vardı. Bu kuvvetlerle katıldığı bir süre avında Tuman’ı öldürdü ve Hun hükümdarı ilan (M.Ö. 209) edildi. Motun’a “Büyük Kağan” demek olan ve Hun dilinde “Sonsuz genişlik, yücelik, ululuk” manasına gelen Şanyü unvanı verildi. Bu ünvan, Asya Türk devletlerinde altı asır kadar kullanılmıştır.

Motun hükümdar olunca devletini yeni baştan düzene soktu. Hunların doğusunda Moğol-Tunguz kabileleri birliği, yani Tung-hu’lar vardı. Motun’u iyi tanımadıkları için ondan ısrarla toprak istiyorlardı. Motun onlara

karşı savaş açtı ve Tung-huları perişan etti. Böylece hakimiyetini Kuzey Peçili'ye kadar genişletti.

Bundan sonra batıya dönerek, Orta Asya'da Tanrı Dağları-Kansu havali-sinde yaşayan ve Hind Avrupalı bir ırk olan Yüe-chihleri yendi (M.Ö. 203).

Motun, bu zaferlerden sonra Çin topraklarına yöneldi. Çinlilerle savaş üç yıl kadar sürdü. Han sülalesinin kurucusu olan Çin İmparatoru Kao-tzu, Motun'a karşı yaptığı muharebede yenildi. Hunlar "*Turan taktiği*" denilen bozkır usulü savaş ile Çin imparatorunu ve 320.000 kişilik ordusunu kuşattılar. Bunun üzerine Çinliler barış istemek zorunda kaldılar. Bozkır bölgesini Hun Devletine terk etmeyi, yiyecek ve ipek vermeği kabul ettiler. Çin hükümdarı ve ordusu ancak bu şartlarla kurtulabildi.

Bu anlaşma, Doğu Asya tarihinde iki büyük devlet arasında yapılmış milletlerarası ilk anlaşmadır (M.Ö. 200). Anlaşma gereğince Motun bir Çinli prenses ile evlendi. Çin ile uzun yıllar devam edecek ticari ilişkiler kuruldu ve geliştirildi.

Motun bundan sonra Baykal gölü kıyılarından İrtiş yatağına kadar olan bozkırları devletine kattı. Daha batıdaki Ting-linglerle bazı Ogur kollarının oturdukları arazi ile Kuzey Türkistan'ı zapt etti. Yüe-çilerin komşusu olan Wu-sunları da himayesine aldı.

Büyük Hun hükümdarı Motun, böylelikle o çağda Asya kıtasında yaşayan Türk soyundan bütün toplulukları kendi idaresinde tek bayrak altında toplamış oluyordu. İmparatorluğun sınırları doğuda Kore'ye, batıda Aral gölüne, güneyde Çin'deki Wei ırmağı-Tibet yaylası-Karakurum dağları hattına, kuzeyde ise Baykal Gölü ile Obi, İrtiş, İşim nehirlerine kadar uzanmaktaydı.

Hunlara tabi olanlar arasında Moğollar, Tibetliler, Tunguzlar ve Çinliler bulunuyordu. Yalnız İç Asya'da Hun Devletine bağlı kavimlerin ve şehir devletçiklerinin sayısı 26 idi.

Motun M.Ö. 174'te öldüğü zaman Büyük Hun İmparatorluğu kudretinin en yüksek noktasında idi. İdari ve askeri teşkilatı, iç ve dış siyaseti dini, ordusu, savaş tekniği ve sanatı ile üstün vasıflı bir topluluk halindeydi. Tarihte bilinen bu ilk Türk devleti kendisinden sonraki bütün Türk devletlerine örnek olmuştur.

Kültür Özellikleri

Hun devleti, otlağı bol, besiciliğe elverişli bozkırlar bölgesinde kurulmuştu. Tarıma uygun toprakları sınırlıydı. Bu yüzden ekonomisinin temeli, başta at olmak üzere, hayvan yetiştiriciliğine dayanıyordu. Bunun sonucu olarak da sosyal durum, Çin'dekinden farklıydı. Çin'de geniş toprak sahipleri ile köle sınıfı vardı. Hun bölgesinde ise ne malikanelere, ne toprak kölelerine rastlanıyordu. Kan akrabalığı ile birbirlerine bağlı aileler, kabileleri meydana getiriyorlardı. Kendilerini savunmak için daima

silahlı yaşayan kabilelerin sıkı işbirliği yapmalarından da devlet doğuyordu.

Bu yapısı ve ordunun Motun tarafından tanziminden sonra, devlet merkezden idare edilen bir askeri teşkilat haline gelmişti. Askeri karakterde olması ve gerekli şartların (bozkırda eğitilmiş olmak at ve silah) bulunması sebebiyle de fütuhata açıktı. 'Köylü' Çin devletinden bu yönü ile de ayrılıyordu.

Çin'de esas rejim feodaliteydi. Hun devletinde ise merkeziyetçilik hakimdi. Bu devlette Çinliler ancak küçük memurluklara ve bazı danışmanlıklara gelebiliyorlardı. Birinci derecede sorumlu makam sahipleri ile yüksek görevliler tamamen Hun aslından gelmekteydi. Bunlar emirlerindeki silahlı kuvvetlerle, aynı zamanda birer kumandandı.

Devlet teşkilatının (sağ-sol kanat kralları) Çinlilikle hiçbir ilgisi yoktu. Motun tarafından gerçekleştirilen ve toplulukta kabilecilik gayretlerini kırarak devlete milli topluluk havasını getiren ordudaki 10'lu tertip Türk'tü. Devletin 'millî karakterinin korunmasına dikkat ediyordu. İmparator kumandasındaki Çin ordusunu kuşatan Motun'un, Çin içlerine dalarak bozkırdan uzaklaşmasına, hatunu ve devlet meclisi engel olmuştu.

Hun devleti Bozkır Gök-Tanrı inancındaydı. Bu bakımdan Türk inancı ne Moğol totemciliğine, ne de Çin toprak tanrıcılığına benziyordu. Çin kaynaklarında Motun, Türkçe de "Tanrı kutu"dur. Bu, "Tanrı'nın yeryüzünde siyasi iktidarla donattığı kişi" demektir.

Bütün bunlardan dolayı, Motun'un zamanında kesin şeklini aldığı görülen Büyük Hun Devleti, sosyal yapı, hakimiyet anlayışı, idare, ordu, din, dünya görüşü ve benzeri yönlerden, Türk milletinin tarih ve kültüründe bir kilit taşıdır ve büyük önem taşır.

Motun'dan sonra Kağan olan Chi-yü (M.Ö. 174-160) devletin büyüklüğünü muhafaza etmeye çalıştı. Yurtlarından oynattığı Yüe-chihler Afganistan'a giderek burada İskender tarafından kurulmuş olan Grek hakimiyetine son vermişlerdi (M.Ö. 166). Aynı yıl, Chi-yü'de, kalabalık ordusu ile Çin başkentine giderek imparatorun sarayını yaktı. Çin ile olan iktisadi ilişkilerini dostça devam ettirebilmek için bir Çin prensesi ile evlendi.

Çin sarayı ile kurulan ve devam ettirilen akrabalık siyasi bir nitelik taşıyordu. Fakat bu çığırın açılması ilerde Çin ile temas edecek olan hemen bütün Türk devletleri bakımından kötü sonuçlar verecek bir davranış oldu. Hanedanlar arasındaki bu yakınlaşma Çin entrikalarının yoğunlaşması için bir fırsat yaratıyordu. Çin diplomatları ve görevlileri, Hun merkezindeki Çinli prensesin himayesinden yararlanıyordu. Bu sayede, Hun topraklarında serbestçe gezip dolaşıyorlardı. Türklerin ve onlara bağlı kavimlerin arasında propaganda yapıyorlar, sinsî bir şekilde devleti kuvvetten düşürmeye çalışıyorlardı.

Çin İmparatoru Wu-ti Çin'in en büyük gelir kaynağı olan ipeğe batı ülkelerinde yeni pazarlar bulmayı gaye edinmişti. Bunun için de İç Asya, İran

üzerinden Akdeniz kıyılarına ulaşan ünlü “İpek Yolu”nu güvenlik altında bulundurmak istiyordu. Bu bakımdan Orta ve Batı Asya’da yabancıların gücünü kırması gerekiyordu. Türk Çin mücadelesinin yüzlerce yıl sürmesinin temel sebeplerinden biri de bu kervan yoluna hakim olmaktı.

Wu-ti İpek yolu üzerindeki memleketleri ve kavimleri öğrenerek Hunlara karşı işbirliği sağlamayı dış politikasının ana hedefi haline getirmişti. Bu maksatla yüksek rütbeli bir asker olan Ch’ang Ch’ien’i batıya göndermişti. Bu casus gizli vazifesini yaparken Hunlar tarafından yakalanıp uzun zaman göz altında tutuldu.

Fakat daha sonra serbest bırakılan Çinli casus batıda geçirdiği on yıl içinde edindiği bilgileri, temaslarını ve tavsiyelerini bir rapor haline getirerek, imparatora sundu. Bu önemli rapor sonraki yıllarda takip edilecek Çin siyaseti için başlı başına bir rehber vazifesi gördü.

Hanedanlar arasındaki akrabalık bağlarına ve gizli haber alma faaliyetlerine ek olarak Çin İmparatorları askeri ıslahata da önem verdiler. Çin orduları Türk usulüne göre yetiştirildi. Hun silahlarıyla donatıldı. Tuman zamanında başlayan bu çalışmalar ara verilmeksizin ve aksatılmaksızın uzun zaman sürdürüldü. Nihayet Çinliler Hun tarzında 140.000 kişilik süvari kuvveti çıkarabilecek duruma geldiler.

Ticaret yoluyla Hun ülkesine bol miktarda Çin ipeği sokulmaktaydı. İpek, Hun ileri gelenleri arasında beğenilen ve aranan bir mal haline gelmişti. Zevk düşkünlüğü ve lüks merakı arttıkça, rahata olan eğilimde artış görülmeye başladı. Halbuki bu tarz lüks ve konfor düşkünlüğü bozkırlı Hunların savaş ruhuna ve akıncı yaradılışına tamamen aykırıydı.

Bütün bu olumsuz durumlar Motun ve onun oğlu Chi-yü zamanında fazla zararlı olmuyordu. Fakat Chi-yü’den sonra Hun hükümdarı olan Ch’ün-ch’en (M.Ö. 160-126) zamanında gerçek bir huzursuzluk kaynağı olarak ortaya çıktı.

Ch’ün-ch’en, Çin’deki Han sülalesine damat olmuştu. Üstelik babası ve dedesi ölçüsünde dirayetli ve asker ruhlı da değildi. Bu sebepler bir araya gelince Hun iktidarında sarsıntılar belirdi. Çinliler Hun akınlarını durdurmağa başladılar ve sonra taarruza geçtiler. Orhun bölgesine çekiliş de Çin taarruzlarını önlemek için yeterli olmadı. M.Ö. I. yüzyılın başlarında zengin güney-batı toprakları (Tanrı dağları-Cungarya-Turfan-Yarkent-Kuça vs.) Çin istilasına uğradı.

Böyle olunca devlet geliri azaldı. Çin’den vergi ve hediye olarak sağlanan mali destek de kesilmişti. İdarecilerle başbuğların arasını açmağa yönelen ve gittikçe yoğunlaşan Çin propagandası iç huzursuzluğu derinleştiriyordu.

Hun prenslerinin birbiriyle olan anlaşmazlıkları mücadeleyi şiddetlendirdi. Askeri güçsüzlük ve iktisadi darlık karşısında, maddi yardım sağlamak için Çin himayesini istemek eğilimi görüldü. Hun hükümdarı Ho Han-yeh (M.Ö. 58-31) bu görüşü benimsemişti. Buna karşılık Chih-ch’i kardeşi-

nin hükümdarlığını tanımadı. Durum Hun devlet meclisinde ağır tartışmalara yol açtı. Chih-ch'i taraftarları, istiklalin feda edilmesini gülünç ve utanç verici buluyorlardı. Fakat hükümdar görüşünde diretiyordu.

Bu görüş ayrılığı, Hunların bölünmesi sonucunu verdi. Devlet birliğinin parçalanması ile Çin üzerindeki Hun baskısı ortadan kalktı. Bu bakımdan M.Ö. 58 yılı Doğu Asya tarihinde bir dönüm noktası oldu.

Hun prensleri arasındaki mücadele iyice alevlendi. Chih-ch'i bütün rakiplerini yenerek devlet merkezini ele geçirdi. Bu suretle Hun hakanı oldu. Ho Han-ye, kendisine bağlı kitlelerle birlikte desteğini sağladığı, Çin'in kuzey batı sınırlarına çekildi. Bu kitleler "Güney Hunları" diye anılır.

Chih-ch'i Şanyü devletini güçlendirmek ve iktisadi imkanlara kavuşturmak için hakimiyetini batıya doğru yaymayı uygun gördü. M.Ö. 51'de harekete geçerek, önce Tanrı dağları kuzeyi ile Isık göl havalisindeki Wu-sun ların direnişini kırdı, Tarbagatay bölgesindeki, daha kuzeydeki Kırgızları ve İrtiş dolaylarındaki Ting-lingleri kendisine bağladı. Bütün bu gelişme iki yıl içinde tamamlanmıştı.

O sırada Ceyhun ve Seyhun arasında İran asıllı Kang-Chü kralı, Wu-sun ların akınlarından çok tedirgin olmuştu. Onun arzusuyla Aral gölüne kadar olan bütün batı bölgesini de idaresi altına alan Chih-ch'i, Orta Asya Hun İmparatorluğunu yeniden canlandırdı (Batı Hunları).

Chih-ch'i, hükümetinin Kuzey Moğolistan'daki ağırlık merkezini de Çu-Talas nehirleri arasına kaydırды ve orada etrafı surlarla çevrili yeni bir başkent kurdu.

Böylece, Türkistan sahasında Türk halkının iyice yerleşmesini sağlamış oluyordu. İran, Afganistan, Hindistan, Doğu ve Orta Avrupa ile Asya tarihinin bundan sonraki gelişiminde Türkistan'ın sürekli etkisi görülecekti.

Chih-ch'i ayrıca Fergana ve Baktria bölgesini de Hun İmparatorluğu topraklarına kattı. Artık hedefi İranlı Pars İmparatorluğu'nun kuzey doğu kısmını zapt etmektir. Partların güney batı sınırları o sırada Anadolu'ya kadar uzanıyordu.

Chih-ch'i'nin toprakları çok genişlemişti. Buna karşılık Hun devleti bu bölgelerde henüz iyice yerleşmiş, nizamını kurmuş, bağlı kitleler ve komşuları ile normal ilişkilerini geliştirmiş değildi. Çinliler de, Chih-ch'i'nin hareketlerini adım adım takip ediyorlardı.

Hunların yeniden toparlanmasından endişe duyan Çin, Wu-sun larla, Kang-chü devletini kendine çekmeyi başardı ve derhal saldırıya geçti. 70.000 kişilik ordusuna ilaveten, etraftan da yardım alarak baskın şeklinde Hun topraklarına giren Çinliler süratle ilerlemeye başladılar. Talas ırmağı üzerinde yeni yapılmış surlu Hun başkentini yakıp yıktılar (M.Ö. 36).

Bu kuşatma sırasında, Chih-ch'i ve yanındakiler kanlarının son damlasına kadar çarpıştılar. Sokaklarda adım adım savaşıldı. Tanhuluk sarayı içinde bile oda oda mücadele verildi. Başta Chih-ch'i, veliaht ve hatunlar olmak

üzere, saray mensubu 1518 kişi, ellerindeki kılıçlarla vuruşarak devletleri uğruna hayatlarını feda ettiler.

Güney Hunları ise Chih-ch'i'den ayrıldıktan sonra Ho-han-yeh'in idaresinde ayrı bir devlet olmuştu. M.Ö. 31'de Ho-han-yeh'in ölümünden sonra devlet evlatları tarafından, Çin tabiyetinde kalarak bir müddet idare edildi. Miladın ilk yıllarında tekrar toparlanmaya başladılar. Kudretli bir devlet adamı olan Yu Şan-yü zamanında (M.S. 18-46) ise bağımsızlıklarını kazandılar. Doğuda Kuzey Hun topraklarını da alarak Marçurya'ya, batıda Kaşgar'a kadar olan sahada hakimiyetlerini genişlettiler. Fakat Yu Şan-yü'nün ölümünden sonra iç anlaşmazlıklar başladı. Uzun süre kıtlık yılları çok sayı da hayvanın kırılmasına yol açtı. Ülkede açlık baş gösterdi. Yu'nun oğlu Pu, yeğeni Pi ile mücadele etmek zorunda kaldı. Pu, kuzeydeki Hun kabileleri arasına çekilerek kendisini hükümdar ilan etti (M.S. 48). Böylece Hunlar yeniden ve artık bir daha birleşmemek üzere Dış Moğolistan'da Kuzey Hunları, İç Moğolistan'da Güney Hunları olarak ikiye bölündüler.

Bu iki devlet arasındaki kesin siyasi fark, güneydekinin Çin'e bağımlı kalması, kuzey devletin ise bağımsızlığını daima korumasıydı. Ayrıca Güney Sibiry'a, Cungarya ötesine kadar Batı ve İç Asya'da iktisadi önemi bulunan bütün şehir devletleri de Kuzey Hun devletinin idaresindeydi. Bu bakımdan siyasi ve askeri Çin saldırılarının ana hedefini teşkil ediyordu.

Çin ustalıkla kıskırttığı iç mücadeleler sonunda Hun devletini ikiye bölme-yi başarmıştı. Bununla yetinmeyen Çin, Hunlara bağlı doğudaki Moğol Tunguz karışımı Wu-huan ve Hsien-pi kitlelerini de tahrik ediyordu. Bunların sürekli baskıları sonunda Hun devleti Doğu Moğolistan'da kontrolü kaybetti.

Kıskırtıcı Çin siyaseti batıda da boş durmuyordu. Bu sebeple Hunlar kendilerine karşı ayaklanan Yarkent krallığı ile uğraşmak zorunda kaldılar. Ayrıca Şanşan (Lou-lan), Turfan vs. bölgelerindeki isyanlar da Hunları meşgul etti.

Bu bölgelerde Çin sömürücü bir tutum içindeydi. Yarkent kralı Chien de çok merhametsiz davranıyordu. Bu yüzden perişan düşen halk Hunları kurtarıcı gibi karşılıyordu. Kuzey Hun devleti duruma hakim olmayı başardı. Çin'i de yeniden baskı altına aldı ve sınır kasabalarında serbest ticarete zorladı.

Durumun aleyhinde geliştiğini gören Çin daha kararlı davranmak ve doğrudan doğruya askeri hareket ile Hun devletini çöktürmek gerektiğini anladı. Çin imparatorlarından üçü zamanında hizmet gören ünlü general Pan Ch'ao'nun kumandasındaki kalabalık Çin orduları Hunlara karşı yürüdü. Harekat otuz yıl sürdü. Bu uzun mücadeleler sonunda elliye yakın şehir Çinlilerin eline geçti. Bunlar zengin ve kervan yolu üzerinde olduğu için iktisadi yönden önemli şehirlerdi. Aralarında Kaşgar, Hami, Yarkent, Hoten gibi çok tanınmış olanları da vardı.

Özellikle 73-74 ve 89-91 yılları arasındaki savaşlarda ağır kayıplara uğrayan Hunlar İç-Asya'da hakimiyetlerini kaybettiler. Bu sırada doğuda da Hsien-pi lerin hücumuna uğramış bulunuyorlardı. İki cephedeki sürekli sa-

vaşlar Kuzey Hun devletini kuvvetten düşürdü, Hsien-pilerin hakimiyetlerini Güney Sibiry'a ve Cungurya'ya kadar genişletmişlerdi. Nihayct 147-156 yıllarında Hsien-piler Kuzey Hun devletini ortadan kaldırdılar. Hun toprakları düşman kabilelerin istilasına uğradı.

Siyasi otoritenin zayıflamaya yüz tuttuğu yıllarda memleketi terke başlayan Hunlardan kalabalık kitleler, devletin yıkılışı üzcrine, göç hareketini hızlandırdılar. Batıya doğru çekilerek Aral gölünün doğusu ile Güney Kazakistan bozkırındaki Chih-ch'i Hunlarına katıldılar. Böylece Kuzey Hun Devleti istiklalini kaybetmekle kalmadı, halk da göç ederek yaşadıkları toprakları bıraktı.

Güney Hunları M.S. 48 yıllarından beri Çin sınır bölgesinde yaşıyorlardı. Kuzeyden gelecek saldırılar için Çin'in ilcri karakolu sayılabilecek bir tampon devlet durumundaydılar. Fakat iç huzursuzluk onlarda da görülüyordu. Hun kabileleri, kukla Şanyü'lere karşı sık sık baş kaldırıyorlardı. 124, 140, 153 ve 158 yıllarındaki isyanlar güçlkle bastırılmıştı.

Kuzey Hun devletini yıkan Hsien-piler 177'den itibaren güneye doğru baskılarını arttırdılar. Çin hükümeti tarafından tayin edilen Hun Şanyü'sü, tamamen Çin'e teslim olma kararı verince, Hunlar tarafından öldürüldü. Devlet başsız kaldı. Çin'in tayin ettiği diğer iki Şanyü'yü de kabul etmeyen kabileler devletten koptular, dağınık yaşamaya başladılar.

Çinliler son Şanyü'yü kendi başkentlerinde hapsettiler. Ülkeyi beş eyalete bölerek Çinli idareciler tayin ettiler. Böylece Güney Hun devleti de tarihe karıştı (216).

Siyasi birliklerini kaybeden Hunlar Çin idaresi altında ve Çinli halk arasında varlıklarını korumayı bildiler. 180 yılından itibaren Çin'de Han sülalesi zayıfladı. Müteakiben 220 yılında Doğu Han Hanedanlığı yıkıldı. Generallerin ve nüfuzlu prenslerin mücadeleleri sonucunda Çin topraklarında 3 yeni devlet kuruldu; Wei, Shu ve Wu Devletleri. Bu devletler de birbirleriyle çekişmekten fazla bir şey yapamadılar ve 265 yılında Çin otoritesi tamamen dağıldı. "16 Devlet Dönemi" adı verilen bu dönemde Hun, Moğol ve Tibet kabileleri Çin'e girerek bağımsız devletler kurdular. Bu dönem 439 yılında hakimiyetin Tabgaçlara geçmesiyle son bulmuştur. Güney Hun kabile başbuğları, M.S. 220'yi takip eden yıllarda bütün Kuzey Çin'i Türk hakimiyeti altına almayı başardılar. Bunu sağlayan kuvvet Şansi bölgesine yerleşmiş olan on dokuz Hun kabilesiydi. Kalabalık olan bu Türk kitlesi milli benliğini koruyor ve eski Tanhu ailesinden gelenlere karşı saygı besliyordu. Bu on dokuz kabileden biri Tabgaç biri de büyük Tanhu Motun'un kabilesi olan Tu-ku kabilesidir.

Hunların başbuğu eski Şanyüler sülalesinden gelen Liu Yüan, IV. Yüzyıl başlarında dikkat çekici bir siyasi kavrayışa sahip olduğunu gösterdi. 500 yıl önceki atalarının Çin'deki Han sülalesi ile olan dostluk, akrabalık ve kardeşliklerini ileri sürerek Kuzey Çin'de kendi hakimiyetini kurmayı başardı. Çin başkenti Lo-yang'ı da zaptetti.

Siyasi bağımsızlık şuuru Liu Yüan'dan sonra oğlu ve diğer yönetici başbuğ aileleri tarafından devam ettirildi. Aynı şuur Tabgaçların 439'da yıktığı son Hun devleti Kuzey Liang topraklarından kaçarak kurtulan Türk Aşına ailesinin temsil ettiği büyük Gök-Türk hakanlığına ulaştı.

Bibliyografya

- Shih Chi, Taipei, 1987.
 Ch'ien Han Shu, " " 1986.
 Hou Han Shu, " " 1987.
 Shih-liou Kuo-chih, " " 1987.
 Wei Shu, " " 1987.
 Altheim, F., *Hunnische Runnen*, Halle, 1948.
 Altheim, F., *Gesichte der Hunnen*, Berlin, 5. Cilt, 1959-1962.
 Baykuzu, Tilla Deniz, *Asya'da bir Hun Devleti: Kuzey Liang, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı TARİH Dergisi*, s. 174, İstanbul, 2001.
 De Groot, M., *Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit*, I, Berlin 1921.
 Eberhard, W., *Çin Tarihi*. Ankara, 1947.
 ----- *Çin'in Şimal komşuları*, Ankara, 1942.
 ----- "Muahhar Han Devrinde Hun Tarihine Kronolojik Bir Bakış" *Belleten*, s. 16, 1940.
 ----- "Türk Kavimleri Hakkında Çince Vesikalar II, III, DTCF. Tarih Araştırmalar Dergisi, 1942.
 ----- "Lin Yüan ve Liu ts'ung biyografileri" Ankara 1942.
 Franke, O. *Geschichte der Chinesischen Reiches*, Berlin, I, 1930, II, 1936.
 Franke, O., *Eine Chinesische Tempelinschrift aus Idikutsahri bei Turfan*, Berlin, 1907.
 Ligetti, L. *Asya Hunları....*
 Ligetti, L., *Bilinmeyen İç Asya*, Ank. 1986.
 Onat, Ayşe, V. Yüzyılda Kuzey Çin'de kurulan Hsia Hun Devletleri, Ankara, 1977. (doktora tezi).
 Onat, Ayşe, *Hun Devrine ait başlıca Çin kaynakları hakkında notlar*, Ankara, 1978.
 Ögel, B. *Büyük Hun İmparatorluğu*, I, II, Ankara, 1981.
 Ögel, B. *Çin Kaynaklarına göre Wu'sunlar ve siyasi sınırları hakkında problemler*.
 Mc Govern, W. *The Early Empires of Central Asia*, North Carolina, 1939.
 Mori, M., "Kuzey Asya'daki Bozkır Devletlerinin Teşkilatı" TED. Sayı 9, 1978.

BATI (AVRUPA) HUNLARI

Kuzey Çin ve Orta Asya'da siyasi varlıklarını kaybeden Türk kitleleri etrafa dağılmışlardı. Bunların bir kısmı Seyhun ötelere, Kafkasların kuzeyine, Dinyeper nehri civarına ve Aral gölünün doğusundaki bozkırlara yayıldılar. Oralandaki diğer Türk toplulukları ile kaynaştılar. I. yüzyılın sonlarından 2. yüzyılın ortalarına kadar doğudan gelen Hun kalıntıları da bunlara eklendi. Böylece çoğalarak uzun müddet sakin bir hayat yaşadılar ve güçlerini arttırdılar.

Bunlar iklim değişikliği ve 350 yıllarında doğudan gelen Avar-Hun baskısı karşısında batıya yöneldiler. Batı (Avrupa) Hun İmparatorluğunu Asya Hunlarının torunları olan bu kalabalık ve güçlü kitleler kurdular. Batı Hun hükümdar ailesinin Asya Şanyülerinden gelmiş olması çok muhtemeldir.

Hunlar IV. yüzyıl ortalarında Aral ile Hazar gölleri arasındaki Alan ülkesini ele geçirdiler. 374'te İtil (Volga) kıyılarında göründüler. O tarihlerde Karadeniz'in kuzeyindeki geniş düzlüklerde bir Germen kavmi olan Gotlar yaşamaktaydı. Don-Dinyeper nehirleri arasında Doğu Gotlar (Ostrogot), onların batısında da Batı Gotları (Vizigot) bulunuyordu. Daha batıda Transilvanya ve Galiçya'da Gepidler, bugünkü Macaristan'da Vandallar vardı. Bu dört kavim de Germen asıllıydı. Aynı bölgede başka küçük Germen toplulukları ile İranlı ve Slav kitleler de yaşıyordu.

Hun Başbuğu Balamir'in büyük taarruzu önce Doğu Gotlarına çarptı ve bu devleti yıktı (374). Kral Ermanarik intihar etti. Hunlar Hunimund'u onun yerine tayin ettiler. Hun taarruzu şaşırtıcı bir hareket kabiliyeti ve gelişmiş bir süvari taktiği ile bu sefer Batı Gotlarına karşı devam etti. Dinyeper kıyılarında uğradıkları ağır darbe, Batı Gotlarını da çökertti. Kral Atanarik, kalabalık Vizigot kitleleri ile batıya doğru kaçtı (375).

Böylece Hun askeri gücü, çeşitli kavimleri harekete geçirmiş oldu. Bunlar birbirlerini yerlerinden atarak Roma İmparatorluğunun kuzey eyaletlerini altüst ettiler. Avrupa'nın etnik çehresini değiştiren tarihi Kavimler Göçü ta İspanya'ya kadar uzandı.

Hun akıncıları beklenmedik yerlerde görünerek ani ve şiddetli darbeler indiriyorlardı. Doğu Avrupa kavimleri dehşet içinde kalmışlardı. Hun taarruzu batı dünyasında korkunç akisler yarattı. Hunlar aleyhine inanılmaz söylentiler ve hikayeler çıkarılıp yayıldı. Hunlar ilk defa 378 baharında Tuna'ya

geçtiler. Romalılardan direniş görmeden Trakya'ya kadar ilerlediler. Aslında Roma topraklarında görünen bu kuvvetler Hunların büyük orduları değil keşif yapan öncüleriydi.

Roma İmparatoru Teodosius'un ölüm yılı olan 395'te Hunlar yeniden harekete geçtiler. Bu hareket iki yönde gelişti. Hunların bir kısmı Balkanlardan Trakya'ya ilerlerken, daha büyük bir kısmı da Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya indiler. Hun Devleti'nin Don Nehri havalisindeki 'doğu kanadı' tarafından tertiplenen *Anadolu Akını* Basık ve Kursık adlı iki başbuğun idaresindeydi. Romalılar kadar Sasaniler de bu akından telaşlandılar. Hun atlıları Erzurum bölgesinden itibaren Karasu, Fırat vadileri boyunca ilerleyerek Malatya ve Çukurova'ya ulaştılar. Bölgenin en iyi tahkim edilmiş kaleleri olan Urfa ve Antakya'yı bir müddet kuşattılar. Sonra Suriye'ye inerek Sur'u baskı altına alıp Kudüs'e yöneldiler. Son derece süratli hareket ediyorlardı. Korkuya kapılan kilise adamları Hunlara ait acaip hikayeler uydurmakla meşgulken, sonbahara doğru kuzeye dönerek Kayseri, Ankara ve havalisine kadar uzandılar. Oradan Azerbaycan Bakü yolu ile kuzeye, merkezlerine döndüler.

Bu, Türklerin Anadolu'da tarihe geçmiş ilk görünüşleri oldu. Üç yıl sonra küçük çapta tekrarlanan bu akınlar karşısında Doğu Roma İmparatoru Arkadius hiçbir ciddi tedbir alamadı.

Batı'daki Hun baskısı, 400 yılına doğru, Başbuğ Uldız kumandasında iyice hissedildi. Uldız, Balamir'in oğlu veya torunuydu. Bu hükümdar Attila'nın son yıllarına kadar takip edilecek Hun dış siyasetinin esaslarını tespit etti. Buna göre Doğu Roma, yani Bizans devamlı baskı altında tutulacak, Batı Roma ile iyi ilişkiler içinde bulunulacaktı. Çünkü Bizans'ın Hun nüfuzuna alınması ilk hedefti. Buna karşılık, Batı Roma topraklarına Saldırarak huzursuzluk çıkaran kavimler Hunların da düşmanlarıydılar. Bu bakımdan Batı Roma ile birlikte hareket etmek gerekiyordu.

Uldız'ın Tuna'da görünmesiyle kavimler göçünün ikinci büyük dalgası başladı. Batı Roma bunlarla epeyce uğraşmak zorunda kaldı ve neticede çoğunda başarılı oldu.

Fakat Germen kavimlerini birleştirerek başa geçen Radagais'e karşı Hunlardan yardım istemek zorunda kaldı. Hun ordusu bu dehşet verici şefi, Floransa'nın güneyindeki savaşta yendi. Radagais yakalanıp idam edildi (406).

Uldız bu zaferiyle Roma'yı kurtarmış oldu. Hun kudretinden bir kere daha ürken çeşitli kitleler Ren nehrinin ötesine, Galya'ya gitmek zorunda kaldılar. Böylece Hunların Batı yolu üzerinde bulunan engeller bertaraf edilmiş oldu.

Büyük Hun İmparatorluğu'nun Batı kanadı Eliğ'i (kral) Uldız idi. Hunlara tabi kavimler arasında Bizans entrikalarının sürmesi Uldız'ı sinirlendiriyordu. Uldız V. yüzyılın ilk on senesi içinde Tuna nehrini geçerek Bizans'a Hun gücünün azalmadığını gösterdi. Bizans, Trakya valisini barış anlaşması

için Uldız'a gönderdi. Hun kralı, Bizanslı valiye şu cevabı verdi: "Güneşin battığı yere kadar her yeri zapt edebilirim."

410 yıllarında ölen Uldız'dan sonra Hun İmparatorluğunun başında Karaton'u görüyoruz. Bu hükümdar on yıldan fazla doğu işleri ile ilgilendi. Karaton'dan sonra Hunların başına Rua geçti, üç kardeşi vardı. Bunlardan Muncuk (Attila'nın babası) erken ölmüştü. Diğer iki kardeşi Aybars ve Oktar, kanat kralları olarak, Rua'nın yardımcısıydılar.

Rua siyasette Uldız'ın yolundan yürüdü. Bizans, Hun ordusunu isyana teşvik etmek ve Hunlara bağlı kavimleri ayırmak için Hun topraklarında casusluk şebekesi kurmuştu. Rua bu tahrikleri ileri sürerek Bizans üzerine sefer tertipleledi. Balkanlara yürüdü (422). Direnme gösteremeyen Bizans'ı yıllık vergiye bağladı (350 libre altın).

Batı Roma'da 4 yaşındaki III. Valentinianus İmparator ilan edilmişti (423). Bizans imparatoru II. Theodosius, Roma'ya sahip olmak için İtalya'ya ordu ve donanma gönderdi. Bu durumda Batı Roma Hunlardan yardım istedi. Hunların yardıma gelmesi üzerine Bizans savaştan kaçınarak geri çekildi. Roma taht kavgalarında da Hun yardımı etkili oldu.

Bütün bu gelişmeler, Hunların Roma iç siyasetindeki ağırlığını açıkça göstermektedir. Artık Hunlara bağlı olan kavimlerin Roma'ya güvencere herhangi bir harekete kalkışmaları söz konusu değildi. Ancak Bizans İmparatoru Theodosius, Hunların idaresindeki yabancı kavimleri kışkırtmaktan geri kalmıyordu.

Bu tahrikler karşısında Rua tedbir almak zorunda kaldı. Bizanslılar o zamana kadar, Hun İmparatorluğundaki yabancılar arasından ücretli asker toplayabilirlerdi. Rua bunu yasakladı. Bizanslı tacirlerin Hun topraklarında ticaret yapmaları da önlendi. Ticaret belirli sınır kasabalarından dışarıya taşamayacaktı.

Bunlara ilave olarak Rua, bir süre önce Bizans'a sığınmış olan Hun ileri gelenlerinin ve diğer Hun kaçaklarının iadesini istedi. II. Theodosius süratle anlaşma yolu bulmak için bir elçilik heyetini Hun başkentine göndermeye karar verdi. Fakat o sırada Rua öldü (434 baharı).

Bizans kudretli bir düşmandan kurtulduğu için sevince boğuldu. Fakat Hun sınırlarına gelen Bizans elçilik heyeti, Rua'yı bile gölgede bırakan bir başbuğ ile karşılaştı.

Attila

Babası Muncuk erken öldüğü için, Attila amcası Rua'nın yanında yetişmişti. Onunla birlikte seferlere katılmış, çeşitli kavimleri yakından tanımak imkanını bulmuştu. Böylece Hun iç ve dış siyaseti ile devlet idaresinin temellerini iyici öğrenmişti. Hunların başına geçtiği zaman 39-40 yaşlarındaydı.

Memleketi büyük kardeşi Bleda ile birlikte devralmışlardı. Dış münasebetlerin düzenlenmesi ve ordu Attila'nın elindeydi. Amcaları Aybars ve Ok-

tar, kanat eliğleri olarak Rua zamanındaki yerlerini muhafaza ediyorlardı. Aralarında tam bir anlaşma vardı. Attila'nın yardımcısı olarak 11 yıl Hun idaresinde görev yapan Bleda 445'te eceli ile ölmüştür.

434 yılında Bizans'tan gönderilen elçilik heyeti Hun sınırında Attila tarafından at üzerinde karşılandı. Attila biri general, diğeri seçkin bir diplomat olan Bizans elçilerinin dinlenmelerine bile izin vermeden isteklerini barış şartları olarak yazdırdı. Tuna ile Morava nehirlerinin birleştiği yerdeki Bizans Margos kalesinin tam karşısında ve Tuna'nın kuzey kıyısında bulunan Konstantia surları önünde yapıldığı için bu anlaşmaya "Konstantia (veya Margos) Barışı" denilir.

II. Theodosios bu şartları aynen kabul etti. Hunlara iade edilen kaçakları Attila daha Bizans ülkesi içinde Karsus (Hirsova) kalesinde astırdı. Bu durum, Hunlar arasında olduğu kadar, Bizans'ta, Roma'da ve diğer kavimler arasında da Attila adının bir otorite sembolü haline gelmesini sağladı. Bizans'la barış anlaşması yaptıktan sonra Attila imparatorluğunun doğu bölgelerinde aylarca süren bir teftiş yaptı. Sarı Oğurların İtil kıyılarındaki ayaklanmalarını bastırdı.

Hun devletinde batı kanadının ağırlık merkezi Tuna çevresinde, doğu kanadının ağırlık merkezi ise Dinyeper dolaylarındaydı. Hunlara bağlı kavimlerin sayısı kırk beşe varmaktaydı. Çeşitli soydan olan ve ayrı diller konuşan kavimler reisleri veya kralları vasıtası ile devlete bağlıydılar.

Buna karşılık Roma imparatorluğunda hoşnutsuzluk ve köylü isyanları artıyordu. Göç halindeki kavimler, geçiş yolları üzerinde geniş ölçüde tahribat yapıyorlardı.

Roma isyanları Hunların yardımı ile bastırabildi. Oktar kumandasındaki Hun ordusunun Burgondlarla çatışması Almanların ünlü Nibelungen destanlarına konu olmuştur. Bu savaşlar sonunda Hun hakimiyeti Kuzey Denizi ve Manş kıyılarına ulaştı.

I. Balkan Seferi

440 yılından itibaren Attila, Bizans üzerindeki baskıyı arttırdı, çünkü Bizans imparatoru, Konstantia anlaşmasının hükümlerine aykırı davranmaya başlamıştı. Mesela, Hunlardan kaçanları geri vermekte ağır davranıyor, hatta bunlardan bazılarını yüksek makamlara bile getiriyordu. Sınır boylarındaki pazar yerlerinde Grek tacirleri Hunları aldatıyorlardı. Daha da kötüsü, Margos Piskoposu Konstantia civarındaki Hun büyüklerinin mezarlarını soyarak, mezarlara konmuş olan kıymetli madenlerden yapılmış süs eşyaları ile silahları çalmıştı. Bu davranış Hunları son derece öfkeliyordu. Sözü tutmayan Bizans, Hunlara bağlı kavimleri isyana teşvik ediyordu. Bütün bunlara ilaveten Vandal kralı Bizans'a karşı Attila'dan yardım istemişti. İşte bu sebeplerden dolayı Attila Bizans'a karşı I. Balkan seferine çıktı.

Margos'un zaptı (441) ile başlayan hareket Belgrad ve Niş üzerinden Trakya'ya doğru gelişirken Batı Roma araya girdi. Bizans'ın bundan sonra sözünü tutacağına dair kefil oldular.

I. Balkan Seferi sonunda (442) Tuna boyundaki kaleler, Hun idaresine geçti. Daha geri hatlardaki kaleler yıktırıldı. Balkanlarda Hunlar'a karşı durabilecek direnme böylece ortadan kaldırıldı.

II. Balkan Seferi ve Anatolios Barışı

445'te Bleda ölünce Attila tek başına Hun İmparatoru oldu. Artık iktidarının zirvesine yükselmekte olan Hun devleti Batı Asya ile Orta Avrupa'ya hakimdi. Ona karşı koyabilecek hiçbir kuvvet kalmamıştı. Bunun psikolojik belirtisi olarak Roma halklarında Savaş Tanrısı Ares'in uzun zamandır kayıp olan kutlu kılıcını bir Hun çobanının bularak Attila'ya getirdiği inancı yayılmıştı. O devrin inanışına göre, bu yeryüzüne hükmetme yetkisinin Tanrı tarafından Attila'ya verildiğini işaret ediyordu.

Buna rağmen Bizans, kaçakları geri vermekten kaçınıyor, yıllık vergiyi ödemede isteksizlik gösteriyordu. Bu sebepler sonucunda Bizans'a karşı 2. *Balkan Seferi*'nin açılmasına karar verildi (447).

Hun ordusu, Tuna'yı birkaç noktadan geçerek iki koldan ilerlemeye başladı. Attila Sofya, Filibe, Proslav, Lüleburgaz şehirlerini zapt ederek Teselya'da Termopil'e kadar geniş bir daire çizdikten sonra Büyük Çekmece'ye ulaştı. Bizans başkentinin kuşatılması için bir engel kalmamıştı.

Bu sırada imparator Theodosios, yüksek rütbeli bir kişi olan Anatolios'u elçi olarak süratle Attila'ya gönderdi. Hun imparatoru barış yapmayı kabul etti (Anatolios Barışı 447). Barış şartları gereğince, kaçaklar geri verildi, harp tazminatı ödendi, yıllık vergi üç katına çıkarıldı (2.100 libre altın).

Bizans bakımından en ağır şart yıllık vergiydi. Her sene bu kadar altının bulunabilmesi imparatorluğun gücünü aşırıyordu. Theodosios şaşırmıştı. Saray ileri gelenlerinin de tavsiyeleri ile garip bir kurtuluş yolu buldu, bir suikast ile Attila'yı ortadan kaldırmayı planladı.

O sırada Bizans başkentinde bulunan Hun elçilik heyeti, ülkesine dönmek üzereydi. Bizans elçileri de bu heyetle birlikte Hun başkentine doğru yola çıktılar.

Hun heyetinin başında Edekon ve Orestes bulunmaktaydı. Bizans heyetinde de Maksiminos, Priskos ve Bigila vardı. Heyet başkanı olan Maksiminos tanınmış Hukuk bilginiydi. Priskos heyete katip olarak katılmıştı. (Priskos'un bıraktığı notlar, başta Attila ve çağı olmak üzere V. yüzyıl Avrupa Türk tarihini geniş şekilde öğrenmemize yardım etmiştir). Bigila suikastı gerçekleştirmekle görevlendirilmişti.

Heyetler Orta Macaristan'daki Hun başkentine vardığı zaman Edekon, suikast teşebbüsünü Attila'ya bildirdi. Attila açıkça sorguya çektiği Bigi-

la'ya maksadını ve yaptıklarını itiraf ettirdi. Bizanslıların hiçbirine dokunmadı. Theodosios'a şöyle bir mesaj gönderdi:

"Theodosios Attila gibi, asil bir babanın oğludur. Attila babası Muncuk'tan aldığı asaleti muhafaza etmiş, fakat Theodosios, Attila'ya haraç vermekle köle durumuna düşmüştür. Theodosios, kölelik haysiyetini de koruyamamıştır. Çünkü efendisi olan Attila'nın canına kıymak istemiştir." Attila'nın bu sözleri bize, hem Hunlarda söze verilen önemi hem de Theodosios'un sözünü tutmayarak ne kadar küçük düştüğünü göstermektedir.

Attila, kalesi olarak gördüğü Theodosios'un idaresindeki Bizans'ı tamamen kendine bağlanmış kabul ediyordu. Artık Hun dış siyaseti değişiyordu. Şimdi Batı Roma'ya yönelmenin zamanı gelmişti.

Batı Roma ile Siyasi İlişkiler

Hunların Batı Roma'ya yaptıkları son önemli destek 439'da olmuştu. Ondan sonra yardımlar gittikçe azaltılmış, nihayet kesilmişti. Batı Roma, Hun devletine yıllık vergisini aksatmadan ödemekteydi. Fakat durumun değişeceğinin farkında olan başkumandan Aetius muhtemel bir Hun Roma çatışmasına hazırlanmaktaydı. Barbarlarla münasebetlerini düzeltmişti. Onlardan aldığı ücretli askerlerle Türk usulünde çoğu süvari birliklerinden kurulu ordular teşkil ediyordu. Bir taraftan da Hunlara bağlı bazı kavimlerle gizliden gizliye temas kurmaya çalışıyordu.

Buna karşılık Attila da, 443 yılında yeniden alevlenen ve Galya'dan İspanya'ya sıçrayan köylü isyanları ile yakından ilgileniyordu. Ayrıca Roma'ya karşı Vandallarla işbirliği imkanlarını araştırıyordu. Roma imparatorluğu ve Barbarlardan meydana gelen büyük bir ordu ile çarpışmanın ciddiyetini Attila da bilmekteydi. Hunların siyasi ve askeri hazırlığı iki yıl kadar sürdü. Bundan sonra diplomatik bir taarruza girişildi. Roma imparatoru III. Valentinianus'un kız kardeşi Honoria delişmen tabiatlı bir prensesti. İmparator hukukuna sahip olduğunu belirlemek için 425'ten beri "Augusta" unvanı ile anılıyordu. Vaktiyle evlenmek arzusu ile Attila'ya bir nişan yüzüğü göndermişti. Attila aradan yıllar geçmesine rağmen Honoria'yı zevceliğe kabul ettiğini Roma'ya bildirdi. Çeyiz olarak imparatorluğunun yarısını veya Augusta'nın kocası sıfatı ile Roma imparatorluğunun idaresine katılma hakkını istedi. Maksudı, Roma üzerine açacağı sefer için hukuki bir sebep yaratmaktı. İmparator ve Aetius önce oyalama yolunu tuttular, sonra teklifi açıkça reddettiler. Böylece büyük Hun seferi meşru duruma geldi.

451 yılı başlarında Hun kuvvetleri orta Macaristan'dan batıya doğru harekete geçti. Ordu mevcudu, 80-100 bini Türk, bir o kadarı da Germen ve Slav olmak üzere 200 bin civarındaydı. Bu büyük ordu, şubat-mart aylarında Ren nehrini üç noktadan aşarak Galya'ya girdi.

Roma ordusu da Aetius kumandasında İtalya'dan Galya'ya gelmişti. Burada Hun düşmanı Barbarların sağladığı takviyelerle mevcudu 200 bine yükselmişti.

Romalılar kuzeye doğru ilerlerken Metz ve Rheims şehirlerini zapt eden Hun orduları bugünkü Paris yakınlarında bulunan Orleans'a ulaşmıştı. Aetius da o sırada oraya varmış bulunuyordu. Fakat karşılaşma için Attila Katalaunum (veya Kampus Mauriakus) bölgesini daha uygun buluyordu. Savaş burada (Paris'in güney doğusu) oldu.

Dünyanın iki yarısının birbirinin üzerine yüklendiği savaş 24 saat sürdü. Her iki taraf da çok ağır kayıplar verdi. Gündüz yapılan çatışmada kesin sonuç alınamadı. Gece olduğu zaman Roma ordusu dağılmıştı. Birlikleri arasındaki bağlantıyı kaybeden Roma başkumandanı Aetius bile yanlışlıkla düştüğü Hun kitaları arasından güçle kurtulmuştu. Roma'nın müttefiki olan Batı Gotlarının kralı Theodorik savaş meydanında ölmüştü. Ertesi sabah babasının cesedini alan yeni Got kralı, ordusunu toplayarak savaş meydanını terk etti. Ağır kayıplara uğrayan Frank kuvvetleri de onları takip etti. Aetius, müttefiksiz ve desteksiz kalmıştı.

Buna karşılık, Attila gayesine ulaşmıştı. Galya, Roma imparatorluğunun asker ve insan deposu durumundaydı. Attila bunun için önce Galya'ya yürümüşü. Galyadakileri saf dışı bırakmakla batıyı hakimiyeti altına almayı planlıyordu. Romanın tabii müttefiklerinin savaş gücünü kırarak, Roma'yı desteksiz bırakmayı başarmıştı. Bunun sonucu olarak ünlü Aetius Roma'da gözden düşmüştü.

Attila ordularını Galya ortasından oldukça sağlam ve disiplin içinde 20 gün gibi kısa bir zamanda kendi başkent bölgesine getirebildi. Daha bir yıl geçmeden Attila İtalya seferine başladığı zaman, Roma'nın Hunlara karşı çıkarabileceği kuvveti kalmamıştı. Karşı koymanın imkansızlığı karşısında Aetius bile İmparator Valentinianus'u İtalya'yı terke teşvik ediyordu.

İtalya Seferi

Attila 452 baharında 100 bin kişilik ordusunu Julia Alplerinden aşırarak Venedik düzlüğüne indirdi. Po ovasına girdi. Güneye doğru ilerleyerek Roma'nın o zamanki başkenti Ravenna'yı tehdide başladı.

Saray büyük endişe içindeydi. Halk telaşlı, senato ne olursa olsun barış yapmağa kararlıydı. Kilise de bu görüşe katıldı. Hitabeti ile ünlü Papa I. Leo başkanlığında büyük bir heyet hazırlandı. Attila bu heyeti ordugahında kabul etti.

Papa, İmparatoru ve bütün Hristiyan dünyası adına büyük Türk başbuğundan Roma'yı esirgemesini rica etti. Papanın ağzından Roma'nın teslim olduğunu öğrenen Attila bu ricayı kabul etti.

Beş yıl kadar önce kahredici bir kuvvetle Çekmece'ye kadar geldiği halde İstanbul'u tahrip etmekten nasıl kaçındı ise, Roma'nın bu eski medeniyet merkezini de korumayı vazife sayıyordu.

Tıpkı Bizans gibi, batı Roma da artık onun iradesine bağlı idi. Dünya hakimiyetinin gerçekleşmesi için son hedef olarak İran'da Sasaniler kalmıştı. İtalya'dan dönüşte sıra buraya gelmişti. Fakat bu Attila'ya nasip olmadı. Sefer dönüşü (rivayete göre bir prensesle evlendiği gece) ağzından burnundan kan boşalmak suretiyle öldü, 60 yaşlarında idi (453).

Attila, tarihte ender yetişen ve milletlerin hafızalarında ölümsüzlüğe ulaşmış şahsiyetlerden biridir. Hatırası etrafında hemen bütün Avrupa ülkelerinde ağızdan ağıza dolaşan efsaneler türemiştir. Romancılara, resamlara, heykeltıraşlara konu olmuş, hakkında pek çok kitap yazılmıştır. Adına bir düzineye yakın opera bestelenmiştir. Çağındaki tarih kayıtları Attila'yı iyiliksever babacan, çok yüksek vasıfta bir hükümdar olarak belirtmektedir.

Attila'nın eşi Arıkan'dan doğan üç oğlu vardı. İlk, Dengizik ve İrnek üçü de babalarının yerini tutamadılar. İlk önce İlek İmparator oldu. Fakat, ayaklanan Germen kavimleri ile savaşırken öldü (454). Dengizik çok cesurdu, ama siyasi zekadan yoksundu. Devletin birliğini yeniden kurmak için çok çalıştı. Sonuç vermeyen mücadelelere atıldı. Sonunda bir Bizanslının kılıcıyla can verdi (469). İrnek ise büyük kardeşleri ölünce artık Orta Avrupa'da tutunmanın zorluğunu anladı. Savaşlardan yorgun düşen Hunların büyük kısmı ile Karadenizin batı kıyılarına döndü. Burada başka Türk boyları yaşamakta idi.

İrnek idaresindeki Hunlar, Bulgarlarla Macarların ortaya çıkışında büyük rol oynadılar.

Hun Kültürünün Avrupa'daki Etkileri

Avrupa Hun kitlesi, kendisinden sonraki Türk devlet ve toplulukları için batı bölgelerinde sağlam bir zemin hazırlamıştı. Kıtık veya siyasi-askeri bir sebeple Asya'dan batıya göç eden Türk kitlelerine, bu yönün açıcısı oldu. Bu yol üzerindeki İndo-İrani veya German grupları uzaklara itti veya kendi içinde critti. Böylece Batı yolu, sonraki 900 yıl boyunca devam edecek olan Türk göçlerinin hizmetine hazır hale geldi.

Attila'nın sarayında yabancı vazifeliler bulunmaktaydı. Bunlar yüksek mevkilere de geçebiliyorlardı. Türk, Got ve Latin dilleri aynı ölçülerde konuşuluyordu. Halkı Germen ve Latin olan Avrupa kıtasında bu tabii bir durumdu. Fakat Hun-Türk devletinin Türklük yapısı bozulmamıştı. Hun topluluğunun dil ve hayat tarzı yönlerinden değişikliğe uğramaması ve siyasi iktidar sona erince Türk çevresine dönülmesi bunu göstermektedir. Buna karşılık etnik, edebi, estetik, siyasî ve sosyal bakımlardan Türk kültür etkileri batıda hemen bütün orta çağlar boyunca devam etmiştir. Bu kültür etkilerinin belirli sonuçlarını şöyle özetleyebiliriz: Kavimler göçü nedeniyle Avrupa ahalisi birbirine karışmış ve bugünkü etnik yapısını, oluşumunu meydana çıkarmıştır.

Bibliyografya

- Ahmetbeyoğlu, A., Avrupa Hun İmparatorluğu, Ankara, 2001.*
Ahmetbeyoğlu, A., Priskos'a göre Avrupa Hunları, İstanbul, 1995.
Altheim, F. Geschichte Der Hunnen, 5. Cilt, 1959-1962.
Echardt, S., Efsanede Atilla, İstanbul, 1962.
Hirth, F., Über Wolga Hunnen und Hi'ung-nu SPAW, II, 1899.
İordones, Romana et getica, Berolini, 1882.
Kurat, A. N., Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri, Ankara, 1972.
Ligeti, L., Attila ve Hunlar, İstanbul, 1962.
Ligetti, L., Atilla Hunların Menşei, İstanbul, 1962.
Marcellinus Comes, Chronicon, Chroni ca Minora, Berolini, 1894.
Moravcsik, Gy., Byzantino-Turcica, I, II, Budapest, 1958.
Moravcsik, Gy., Byzantino-Turcica, Berlin, 1958.
Ostrogrsky, G., Bizans Devleti Tarihi Türkçe tr. F. Işıltan, Ankara, 1981.

ORTA DOĞU HUNLARI

(Ak-Hun-Eftalit Devleti)

Asya Hunlarının büyük kısmı Volga'dan batıya geçerken, bunlardan başka bir bölük İran'a ve Afganistan'a geldi.

Ak-Hun devletinin tarihi gelişmesi 350 yılında Altaylardan batıya doğru başlayan büyük göç hareketi ile bağlantılıdır. Sien-piler yerine kurulan büyük Juan-juan devleti zamanında Avar ve Hun adlarında iki kabile grubu, o devletten ayrılarak bugünkü Kuzey Kazakistan bozkırına gelmişti. Buradaki eski Hun halkını Volga'ya doğru iten, bir kısmını da kendi içine alan bu kitle kısa bir zaman sonra güneye yöneldi ve Afganistan'ın Toharistan bölgesine, Çu Seyhun ve Semerkand havalisine hakim olmaya başladı. Batıda da Hazar denizinin güneyine kadar hakimiyetini yaydı.

Bu devlet V. yüzyıl ortalarından itibaren Heftal adında yeni bir hükümdar ailesine sahip oldu. Yıkıldığı zamana kadar da hep Ak-Hun Heftalit (Eftalit) adıyla anıldı.

Ak-Hun İran İlişkileri

Avar-Hunların İran üzerine şiddetli baskıları (358'e doğru) karşısında Sasani imparatorluğu bir ara yıkılma tehlikesi gösterdi. Daha sonra iki taraf arasında anlaşma oldu ve ittifak yapıldı. Fakat Behram Gur zamanında başlayan yeni saldırılar, Sasanileri sarstı. Ceyhun'un güneyine doğru gelişen Avar-Hun istilası bu hükümdar tarafından durduruldu (430 yılları).

Daha sonra İran tahtına II. Yazgird, Ak-Hunların başına da büyük hükümdar Kunhas (veya Kün-Han) geçtiler. Kunhas İran'ın iç işlerine karışmaya başladı. Himayesine aldığı Sasani Veliâhtı Peroz'u (Firuz) İran tahtına çıkardı. Hakimiyetini Kuzey Hindistan'a doğru genişletti. Oradaki Gupta devletini dağıttı (470'e doğru).

Sasaniler 484'de Ceyhun kıyılarında Ak-Hunlar tarafından mağlup edilerek Herat bölgesini kaybettiler ve yıllık vergiye bağlandılar.

Aynı yıllarda İran'da büyük bir dini-sosyal sarsıntı görüldü. Ülke ihtilale sürüklendi. Bu, Mazdek isyanıydı. *Mazdek, o sıralarda yorulmuş ve iktisadi darlığa düşmüş olan topluluğu ıslah etme iddiasında idi. Yeryüzünden kötü-*

lülü kaldırmak için insanların mutluluğunu bozan iki unsur saydığı servet ve kadınların herkesin ortak malı olmasını istiyordu. Halk yaygın bir propaganda sonucunda arazi ve servet sahipleri ile aile müessesesine karşı kıskırılarak ayaklandırıldı. Din adamları ve asiller öldürüldü, kadınlar tecavüze uğradı; evler, konaklar yağmalandı, yakılıp yıkıldı. İran şahı Kavad, devletin sıhhat kazanacağını sanarak Mazdek'e inanmıştı. Gafletinin cezasını hapsedilmekle ödedi. Kısa bir müddet sonra hapisten kaçtı ve komşusu Ak-Hun hükümdarına sığındı.

Ak-Hun hükümdarı, İran da olup bitenleri yakından takip ediyordu. Mazdek hareketinde insanlık yararına hiçbir şey görmüyordu. Bunun için Kavad'ı 30.000 kişilik Hun süvari birliğinin başında İran'a gönderdi. Şah, isyanı bastırdı. Halk da felaketin derecesini anlamıştı. Mazdek ve taraftarları yakalanarak idam edildiler (498).

İç Asya ve Hindistan'da Ak-Hunlar

Ak-Hunlar, İç-Asya'da Kaşgar, Hoten, Kuça ve Aksu'yu hakimiyetleri altına almışlardı. Kabil'de oturan Toramana Tegin adlı başbuğun idaresinde Kuzey Hindistan'ı da zapt etmişlerdi. VI. yüzyılın başlarında, Toramana'nın oğlu Mihiragula imparatorluk güney kanadının en azametli hükümdarıydı. Ordusunda devamlı 700 savaş fili bulundurmaktaydı.

Mihiragula, insanda hakimiyet iradesini ve askeri gücü zayıflatan Buda dinini kendi halkı için tehlikeli sayıyor, bu yüzden Budistleri kontrol altında tutuyordu.

İran'da Anuşirvan, büyük bir devlet adamı olarak belirmiş, 552 yılında da Orta Asya'da Gök-Türk Hakanlığı kurulmuştu. Maverainnehir bölgesinde İstemi Yabgu faaliyete geçince Ak-Hun Eftalit Devleti Sasaniler ile Gök-Türkler arasında sıkışıp kaldı. Anuşirvan ile İstemi'nin ortaklaşa hareketleri sonunda Ak-Hun devleti yıkıldı ve ülke Gök-Türklerle İranlılar arasında paylaşıldı (557).

Hunların Kültürel ve Siyasi Tesirleri

Hunlara mensup Türk soyundan çeşitli kitlelerin zengin kültürleri büyük Hun çağında olgunlaşmıştı. Hunların üç kol halinde gelişen siyasi hakimiyetleri böylece son bulduktan sonra bu Türk kitleleri *Tabgaç, Gök-Türk, Türgiş, Karluk, Uygur, Oğuz, Bulgar, Sabar, Hazar, Kuman, Kıpçak, Peçenek* vs. gibi türlü adlar altında yeni, güçlü devletler ve imparatorluklar kurarak yaşamaya devam ettiler.

Bu topluluklar Rus, Macar, Slav-Bulgar, Romen, Gürcü devletlerinin kuruluşunda ve gelişmelerinde de başlıca rolü oynadılar. Ayrıca İslam Türk siyasi kuruluşlarına da askeri, hukuki, sosyal yönlerden ana kaynak vazifesini gördüler.

Bibliyografya

Au. Stein, White Huns and Kindred Tribes in the history of the Indian North-west frontier.

Konukcu, Enver, Kuşan ve Ak Hunlar Tarihi, Ankara, 1973.

Togun, Z.V., "Eftalit ve Bermekilerin menşei meselesi" İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi IV/1-2, 1964, s. 58-64.

TABGAÇ DEVLETİ

Tabgaçlar Asya Hunlarının bir kısmıdır. “Tabgaç” deyimini, eski Türkçe’de “ulu, saygıdeğer” manalarına gelmektedir. Çinlilerin T’o-pa dedikleri Tabgaçlar IV. yüzyıl sonlarına doğru Kuzey Çin’de güçlü bir siyasi kuruluş meydana getirdiler. Bu Türk devletinde, teba olarak Moğollar, Tunguzlar ve Çinli halk da geniş ölçüde yer alıyordu.

Tabgaçlar önce Kuzey Shan-si’de Tai şehri başkent olmak üzere küçük I. T’o-pa devletini kurdular (338-376). İlk hükümdarları Sha-mo Han idi. Çevrelerindeki küçük Hun devletleriyle ve Hsien-pi kitleleriyle mücadeleyle girdiler. Nihayet 16 kadar küçük hükümeti idareleri altına alarak büyük bir devlet haline geldiler (386).

Doğu Çin’deki verimli toprakları ele geçirdikten sonra siyasi nüfuzlarını Pekin yakınlarına Huang-ho (Sarı ırmak) nehri dirseğine kadar genişlettiler. Fakat kuzeyde Juan-juanların çok kuvvetli oluşundan dolayı genişleme imkânı bulamadılar. Moğol asıllı olan Juan-juanlar Hsien-pilerin mirası olarak, IV. yüzyıl sonlarından itibaren kudretli bir siyasi kuruluş haline gelmişlerdi. Tabgaç Juan-juan çatışması, bazen çok şiddetli olarak yüz elli yıl kadar sürdü.

Kağan Tao (Tai-wu) devrinde (424-452) Tabgaç Devleti en parlak çağını yaşadı. Tao bütün kuzey Çin’i tek idare altında birleştirdi. Ayrıca II. Tsin devletini kendisine bağladı. Hun Hsia krallığını aldı ve Juan-juanları yendi. Moğolistan’ın bir kısmını istila etti. İç-Asya’daki Yüe-pan ülkelerini Kuça, Kaşgar, Karaşar, Turfan başta olmak üzere otuz kadar şehir devletçliğini idaresine bağladı ve nihayet Kansu’daki Hun devletini ortadan kaldırdı. Böylece ünlü İpek Yolu, tekrar Türk hakimiyetine girmiş oldu.

450 yılında güneyde Yang-tse (Gök Irmak) ırmağına ulaşan Tao, Çin askerinin taydan, düveden farksız olduğunu söylüyordu. Kendisi ise “Börü” (Kurt) lakabını taşıyordu. İmparatorluk merkezini, Türk hayat şartlarına uygun gelen bozkır bölgesinde tutuyordu.

O sıralarda Buda dini Çin’de yayılmaya başlamıştı. Tao budizmin Türkler arasında etkili olmasını önlemeye çalıştı, budistlerin faaliyetini sıkı bir şekilde kontrol altına aldı. Tapınaklar dışında din propagandasını yasaklayan bir emirname çıkardı ve bu yasaya uymayanların şiddetle cezalandırılmasını buyurdu. Bu suretle Türk bünyesini ve seciyesini, budizmin bozucu tesirlerinden korumaya çalıştı. Tao’nun bu tutumundaki doğruluk ve değer çok sonra anlaşılacaktır.

Tao'dan sonra Tabgaç hükümdarı olan Kao-ch'ung ve I. Hung zamanlarında İç Asya'da devlete bağlanan şehir hükümetlerinin sayısı 50'ye çıkarıldı. Juan-juanlar bir kere daha ağır bir şekilde mağlup edildi. Güney Çin devletinden bazı bölgeler alındı.

Bu büyük askeri başarılarla rağmen, Kao-çung ve I. Hung Budizm'e karşı ilgisiz davrandılar. Tao'nun aldığı tedbirlerin önemi fark edilmedi, yasak kararı gevşetildi. Hatta zamanla Budizm korunmaya bile başlandı. Böylece bu yeni din gittikçe yayıldı ve Tabgaç topluluğunun Çinlileşmesine zemin hazırladı. 479'da yalnız başkentte yüzden fazla rahip bulunuyordu.

Devletin gücü, imparator II. Hung (471-499) zamanında gittikçe azaldı. Kuça ve etrafı Juan-juanlara kaptırıldı. Başkent bozkır bölgesinden eski Çin merkezi Lo-yang'a taşındı. Türk töresinin ihmali ve soysuzlaşmanın hızlanması 495'de son noktasına ulaştı. Türk örfü ve gelenekleri, giyim tarzı, Tabgaç dili, yazışmalarda Türkçe deyimlerin kullanılması yasaklandı.

Bu tutuma karşı Türk halkından sert tepkiler görüldü ise de bunlar bastırıldı. Tabgaç hükümdarları Budizm'e büyük bir yakınlık göstermişlerdi. O kadar ki yabancı ülkelerde bulunan dindaşları ile dahi ilgileniyorlardı.

Neticede Tabgaç Devleti, Türk atalarının askeri vasfını gittikçe kaybetti. Yeni bölge ve yerli Çin halkı da iktisadi ve sosyal değişmelere sebep oluyordu. Devletin gücü zayıfladı. Tabgaç Devleti 534'te Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldı. Kısa zaman sonra her iki devletin toprakları Çinli hanelerin eline geçti (557).

Bibliyografya

Wei shu, Taipei, 1974-1987.

P.A. Boodberg, The language of the To-pa Wei H J A S, I, 1936.

Otkan, Pulat, IV. yüzyılda Kuzey Çin'deki yabancı halkların yerleşim alanları ve nüfusu, Ankara, 1991.

GÖK-TÜRK HAKANLIKLARI

VI. asır ortalarında kurulan Gök-Türk Hakanlığı Türk kültürünün en iyi temsilcisi olmuştur. Bu yönüyle, Asya'daki Büyük Hun Hakanlığından sonra ikinci büyük Türk Devleti niteliğini taşır. Gök-Türk Hakanlığı, "Türk" sözünü ilk defa resmi devlet adı olarak kabul etmekle bütün bir millete ad verme şerefini kazanmıştır. Doğudaki Yakut Türkleriyle, batıdaki Ogurlardan bir kısmının dışında Türk asıllı bütün kitleleri de kendi idaresinde birleştirmişti.

Bu kitleler daha sonra gittikleri yerlerde "Türk" adını ve Gök-Türk idari, siyasi, iktisadi geleneklerini yaşatmışlardır. Türklerin tarihinde Gök-Türk teşkilatının, edebiyatının, hayat anlayışının ve töresinin izleri devamlı olarak görülmüştür.

VI.-IX. Yüzyıllarda Orta Asya'da Etnik Yapı

1- Tölesler: Bütün Orta Asya'ya yayılmış olan en kalabalık Türk gurubudur. 50 kadar kabileden meydana geliyordu. Bu kabileler Hunlardan geldikleri gibi, dilleri ve örf adetleri de Gök-Türklerinkinin aynıydı. Gök-Türkler zamanında Orta ve Doğu Asya'da guruplaşan Tölesler bu topraklarda önemli rol oynamışlardır.

2- Tarduşlar: Töleslerin en zengin ve cesur kabilesi olup Orhun nehri ile Altaylar arasında bulunuyorlardı.

3- Uyurlar: Tola Irmağının kuzey bölgesinde yer almışlardır.

4- On-oklar: Altayların batısından Seyhun yakalarına kadar uzanan geniş bölgeye yayılmışlardır. 10 kabileden kurulu olup Batı Gök-Türkleri diye de anılmışlardır. Türgişler ve Karluklar bunlar arasındadır.

5- Basmıllar: Daha çok İç-Asya'da Beşbalık havalisinde görülen Basmılların II. Gök-Türk devletinin kuruluşunda önemli rol oynadığı bilinmektedir.

6- Kırgızlar: Baykal'ın batısında Yenisey Irmağının kaynakları bölgesindeydiler.

7- Oğuzlar: Selenga Irmağı-Ötüken bölgesinde bulunuyorlardı.

8- Kitan-Tatarı, Dokuz-Tatar, Otuz-Tatar gibi Moğol soyundan kabileler doğu bölgesinde Kerulen ve Onon nehirleri çevresinde yaşıyorlardı.

Bu topluluklar, zaman zaman yer değiştirdikleri gibi, arada bir çözülen boylardan yeni birlikler de meydana gelmekteydi. Yani bu etnik yapı oldukça hareketli ve oynaktı.

Gök-Türklerle İlgili Efsaneler

Gök-Türkler, Asya Hunlarından gelmekteydi. Başbuğ ailesi olan Aşına (Kurt) soyunun bir dişi kurttan türediği inancı yaygındı. Bu türlü rivayetler Gök-Türk tarihinin başlangıcını efsanelerle karıştırmaktadır. Kurttan türeme inancı Asya Hunlarında da vardı. Bozkurt destanında kurt atanın Türkleri dar ve aşılmaz yollardan geçirerek kurtardığı anlatılır. Bu efsane Hunlarda da görülür.

Aşına ailesi destana göre katliama uğramış ve yalnız bir erkek çocuk hayatta kalmıştı. Bu rivayet kuzey Liang Hun Devletinin 430'da Tabgaçlar tarafından yıkılış hadisesini belirtmektedir. Bu Hun devletinde idareyi ellerinde tutan Chü-ch'üler imha edildiği zaman Aşına kolu 500 ailelik bir kitle halinde Juan-juanlara sığınmıştı. Gök-Türklerin çekirdeğini teşkil eden ve sonradan Altaylara sızan bu kitle, yine Chü-ch'üler vasıtası ile de Asya Hunlarına bağlanmaktadır. Bu kısa göç hareketini idare eden Aşına soyunun Güncy Hun tanhuları yoluyla, Motun'un mensup olduğu, ünlü Tu-ku ailesinden gelmesi ihtimal dahilindedir.

Kurt ata inancı dolayısıyla Gök-Türk hakanlık belgesi altından kurt başlı tuğ (sancak) olmuştur.

I. GÖK-TÜRK HAKANLIĞI

Gök-Türkler tarih sahnesine Altay dağlarının doğu eteklerinde çıkmışlardır. Demircilikle uğraşıyorlar ve Juan-juanlara silah yapıyorlardı. Türk Gök-Türk Devleti'nin kurucusu olan Bumın'ın atası "Şad" unvanını taşıyordu (Bilge Şad). Bumın'den hemen önce gelen Tu-wu adlı başbuğ da "büyük yabgu" olarak tanınıyordu.

İlk defa kesin şekilde tarihi kaynaklarda VI. asırda görüldüler. Bumın 545'te, Tabgaç hükümdarının gönderdiği elçiyi: "İmparatorluktan nezdimize heyet geldi, devletimiz bundan gurur duyacaktır" sözleri ile karşılamıştı.

Bumın, Juan-juanlara karşı ayaklanan bir kısım Töleslerin isyanını 546'da bastırmıştı. O devlet hükümdarı ile eş değerde olduğunu göstermek için kızı ile evlenmek istedi. Bu dileği kabaca reddedildi. Bunun üzerine Batı Tabgaç Prensesi ile evlendi ve Juan-juanlar ağır bir yenilgiye uğradılar, hükümdarları intihar etti. Böylece Juan-juan Devleti çöktürülmüş oldu.

Bu zafer üzerine Bumın "İl-Kağan" unvanını alarak hakanlığını kurdu. Eski Büyük Hun İmparatorluğunun başkent bölgesi olan Ötüken'i kendine merkez yaptı (552) ve aynı yıl içinde öldü.

Mukan Kağan Zamanı

Bumin, devletinin batı kanadını, “yabgu” unvanını taşımak üzere küçük kardeşi İstemi’ye vermişti. İstemi batıda fetihlerine devam ederken Ötüken’de Bumin’in oğlu K’o-lo (Kara Kağan) iktidara geçti. Fakat hükümdarlıkta o da çok yaşamadı. Bunun üzerine Bumin’in öteki oğlu Mukan hakan oldu (533).

Tarihi kayıtlar Mukan Kağan’ın heybetli bir görünüşü, parlak ve etkili sözleri olduğunu yazar, kudretli ve haşın bir hükümdar olduğunu belirtirler. İktidarı zamanında (553-572) Gök-Türk devleti haşmetli çağına ulaşmıştır.

Mukan Kağan, Juan-juanlara son bir darbe daha indirerek bu devletin tarihe karışmasını sağladı. Daha sonra doğuda Kitanların, kuzeyde Kırgızların ülkelerini kendi hakimiyetine bağladı. Çin’de Batı Tabgaçlarının yerine geçen Chou hanedanı ile öteki Ch’i hanedanını baskı altına aldı. Batıda İstemi’nin hareketi devam ediyordu. Bu bölgedeki Ak-Hun devleti ile Maveraünnehir halkı Çin’den yardım istemişlerdi. Onlara Çin askeri desteğinin sağlanmasını önledi.

564’ten sonra Çin başkentini kuşatan Mukan Kağan, kızı Aşina’yı Chou imparatoru ile evlendirdi. Geniş ülkelere ve yüz bin kişilik bir orduya sahip olan Gök-Türk hakanı, Çin imparatoru tarafından akrabalık kurma yolu ile yatıştırılmış oluyordu.

İstemi Yabgu ve Batı Siyaseti

Mukan’ın emrindeki kuvvet, Hakanlığın doğu kanadının ordusuydu. İstemi kumandasındaki öteki ordu ise batı bölgesinde hareket halindeydi. İstemi Altayların batısını Isık göl ve Tanrı dağlarına kadar, kısa zamanda hakimiyetine aldı. Geniş çaptaki askeri ve siyasi faaliyetleriyle orta çağın en büyük iki devleti olan Sasani İmparatorluğu ve Bizans’ı Gök-Türk politikasının izinde yürütmeyi başardı. Böylece Türk Hakanlığını bir dünya devleti durumuna yükseltti.

O zaman Ak-Hunlar, ipek transit ticaretini ellerinde tutuyorlardı. İstemi onlar üzerinde baskı denemeleri yaparken, müttefiki olarak gördüğü Sasani hükümdarı Şehin şah Anuşirvan ile anlaşma yaptı. Bu anlaşma vesilesiyle İstemi’nin kızı Anuşirvan ile evlenerek İran İmparatoriçesi oldu. Bu iki müttefik tarafından sıkıştırılan Ak-Hun devleti yıkıldı ve toprakları, Ceyhun sınırı olmak üzere, Türkler ile İranlılar arasında paylaşıldı. Maveraünnehir, Fergana’nın bir kısmı, Batı Türkistan’ın güneyi, Kaşgar, Hoten vs. Gök-Türklerin eline geçti. Böylece İç-Asya kervan yolu üçüncü kere Türklerin kontrolüne girmiş oluyordu.

Ancak bu sırada Sasani hükümdarı Anuşirvan huzursuzluk çıkarmaya başlamıştı. Ak-Hunlara karşı kazanılan zaferdeki katkısı çok azdı. Buna rağmen aslan payını almıştı. Fakat yine de memnun değildi. Kervan yolu üzerindeki Maveraünnehir’i ele geçirmek istiyordu. Kendi ülkesinden Akdeniz

limanlarına ve Bizans'a yapılmakta olan ipek taşımacılığını durdurdu. Böylece ipek ticaretinin ünlü kervancıları olup, bölüşmede Türklere bağlanan Sogd ahalisinin faaliyetini baltalayarak, huzursuzluk yaratmak istiyordu. Ayrıca ipek ticareti dolayısıyla Türklerin eline geçen yüksek gelirden onları mahrum bırakmayı tasarlıyordu. Bu gergin ortamda İstemi'nin gönderdiği elçileri de öldürttü.

Gök-Türk fetihleri bu sırada Hazar, Aral kuzeyine doğru gelişmekteydi. İstemi İran ile uzlaşmaktan ümidi kesince Bizans'a döndü. İstanbul'a bir elçilik heyeti gönderdi. Soğdlu ipek taciri ve diplomat Maniakh bu heyetin başkanlığıydı (568). Tarihte Orta-Asya'dan Doğu Roma'ya giden ilk resmi heyet budur.

İpek meselesi Gök-Türkler kadar Bizans'ı da ilgilendiriyordu. Onlar da Sasanilerin aracılığından kurtulmak istiyorlardı. Bu bakımdan Bizans imparatoru II. Justinos Türk elçilerini ilgiyle karşıladı. İstemi'nin Türkçe gönderdiği mektuptan ve Maniakh'ın ağzından teşebbüsün ciddiyetini anladı.

II. Justinos, ittifak anlaşması yapmak üzere, Bizans umumi valilerinden Zemarkhos başkanlığında bir heyeti İstemi'ye gönderdi. Bizans elçileri Türk heyeti ile birlikte Karadeniz-Kafkaslar-Hazar Denizi-Aral Gölü-Talas yolunu takip ederek Tanrı dağlarındaki Ak-dağ da İstemi Yabgu'nun huzuruna çıktılar.

İstemi'nin Bizans ile anlaşma siyaseti istenilen sonucu verdi. 571 yılında Bizans, Sasani çatışması başladı.

Bu sırada Gök-Türklerin hakimiyeti Harezm'e ve daha kuzeye doğru yayılmış ve oralarda Taşkent vs. gibi 8 bölge hakanlığa bağlanmıştı. İstemi'nin orduları Azerbaycan'a da girmişti.

Bu sırada Gök-Türk-Bizans siyasi ilişkileri bozuldu. Çünkü Bizanslılar, Gök-Türklerin amansız düşmanı olan Avarları korumaya başlamışlardı. Batıya kaçan bu kavme, kendi topraklarında sığınacak yer vermişlerdi.

Ayrıca Bizans Güney Kafkasya'daki Sabar hakimiyetini yıkarak bu Türk kitlesini dağıtmıştı. Böylece Gök-Türklerin Azerbaycan üzerinden gelerek Güney Kafkasya'daki Türklerle bağlantı kurma teşebbüsünü de önlemiş oluyordu. Bu sebeplerle İstemi doğrudan doğruya İran'a hücum etmedi.

Fakat İstemi Yabgu'nun geliştirdiği siyasetin bir başka önemli sonucu şu idi: 19 yıl süren (571-590) Sasani, Bizans mücadelesinden sonra da iki devletin arası düzelmemişti, karşılıklı istilalardan sonra Bizans imparatoru Heraklius'un, Sasani başkentine kadar uzanan seferleri (622-628) adı geçen devletin son mecalini de kırmıştı. Bu durum İslamiyetin İran'da kısa zamanda hakimiyet kurmasını kolaylaştırmıştır.

Mukan Kağan'ın Ölümü

İstemi Yabgu'nun faaliyetleri de dahil olmak üzere Gök-Türk imparatorluğundaki bütün askeri, siyasi teşebbüsler Mukan Kağan adına yapılmaktaydı. Bu büyük hakan 572 yılında öldü. Ötüken'de büyük bir cenaze töreni ter-

tiplendi. Bu törene komşu devletler ve kavimler hususi heyetlerle katıldılar. Bizans da törene temsilci gönderenler arasındaydı.

Mukan, Gök-Türk devletini muazzam bir genişliğe ulaştırmıştı (yaklaşık olarak 10.5 milyon kilometre kare). Hatırası uzun zaman unutulmadı. Türkler onu saygı ile anar oldular. Orhun kitabelerinde bile Mukan'ın şahsiyeti şöyle belirtilmiştir:

"Dört tarafa ordu gönderip kavimleri itaat altına almış, başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüştü; ileride Kadırgan (Kingan) Dağlarına, geride Demirkapı'ya (Maveraünnehir'de) kadar Türk milletini hakim kılmış; bu ülkeler arasında Gök-Türk kavmi idi-oksız (hür-bağımsız) oturur olmuş, bilge kağan imiş, alp kağan imiş, buyruk ve beğleri, kavmi hep bilge ve cesur imişler..."

Mukan'dan Sonra Gök-Türk Hakanlığı

Mukan'ın yerine kardeşi T'a-po (Taspar) geçti (572-581). Kudretli hakanlığın yeni hükümdarını tebrik etmek üzere Çin'deki Chou ve Ch'i imparatorları heyet gönderdiler. Chou heyeti yüz bin top ipekle Ötüken'e gelmişti. Ch'i heyetine ise bu devletin başkumandanı başkanlık ediyordu.

Yeni Kağan, Chou ve Ch'i imparatorlarına oğullarım diye hitap ediyordu. Bu bütün Kuzey Çin'in Türk himayesine alındığını göstermekte idi.

Taspar ülkenin çok genişlediğini düşünerek doğrudan doğruya kendi idaresinde bulunan kanadını ikiye ayırdı. Doğuya kardeşi Kolo'nun oğlu İşbara'yı batıya da küçük kardeşi Jo-tan'ı "kağan" unvanları ile tayin etti. Bir Çinli prensesle evlenmek düşüncesine kapılan Taspar, budist misyonerlerin sözlerine kanarak, Buda dinini korumaya da kalktı. Halbuki bu dinin Türk bünyesine uymayan yönleri, kendisinden evvelki idareciler tarafından ortaya konulmuştu. Bir Budist tapınağı ve bir Buda heykeli yaptırdı.

Taspar dış siyasette de yanlış adımlar attı. Çin'deki Chou hanedanı 577'de Ch'ileri ortadan kaldırmıştı. Bir Ch'i prensi oradan kaçarak Gök-Türklerle sığınmıştı. Taspar bu prensi "Çin Kağanı" ilan etti. Bu durumda Choularla arası açıldı. Kalabalık bir ordu ile Pekin üzerine yürüdü. Kendisine yeni bir Çinli prenses vaad edilince harekatı durdurdu. Fakat Çinlilerin bir şartı vardı. Prensese karşılığında Gök-Türklerle sığınmış olan Ch'i prensinin teslimi isteniyordu.

Bir av esnasında bu prensin Choular tarafından kaçırılmasına göz yumulduğu için Taspar'ın millet arasındaki itibarı çok sarsıldı. Böylece Gök-Türk birliğinde ve kültüründe çatlaklar belirmeye başladı.

Aynı yılların önemli bir hadisesi de İstemi Yabgu'nun ölümü oldu (576). Bu büyük şahsiyetin ölümü de Gök-Türk topluluğunda sarsıntılar yarattı. İstemi'nin hatırası da Türkler tarafından Mukan Kağan gibi saygı ile muhafaza edildi. Kitabelerinde bile resmi unvanı "Yabgu" olan İstemi "Kağan" olarak kaydedilmiştir.

Hakanlığın İkiye Bölünüşü

Bu sıralarda Gök-Türk Hakanlığı, sınırlarının en geniş olduğu dönemi yaşıyordu. Batıda Kafkasya'nın kuzeyine ulaşılmıştı. Bizans tehdit ediliyordu. Kırım'da Bizans'a ait olan ünlü Kerç kalesi Türk kuvvetleri tarafından zapt edilmişti. Gök-Türk hakimiyeti doğuda Mançurya, batıda Karadeniz kıyılarına kadar uzanıyordu (576).

İstemi'nin yerine oğlu Tardu geçti. Cesareti ve savaşçılığı ile babasına benzeyen Tardu, siyasi ihtirasını önleyemedi. Taspar hakanın devlet bünyesinde açmış olduğu yarayı büsbütün derinleştirdi.

Mukan'ın oğlu Ta-lo-pien hakanlığın kendisine verilmemiş olmasından dolayı küskündü. Çinliler onu Taspar'a karşı kullanarak Tardu'nun yanına gitmesini öğütlediler. Halbuki Mukan bile onu kendi yerine namzet göstermemişti. Çünkü annesi Türk soyundan değildi. Taspar ölürken bu prensin hakan olmasını vasiyet etmişti. Fakat devlet meclisi bunu kabul etmeyerek, İşbara'yı hakanlığa getirmişti.

Çin Gök-Türkler arasındaki bu anlaşmazlığı körüklemeye devam etti. Mukan'ın oğlu ile İstemi'nin oğlu birleşerek yeni hakanla savaşa hazırlandılar. Doğudaki İşbara Kağan da o sırada bir başka Çinlinin Chou prensesi olan karısının telkinlerine kapılmıştı. Bu prenses Chouları yıkarak Çin'de iktidarı ele geçiren Sui hanedanından, kendi ailesinin öcünü almak için İşbara'yı sıkıştırıyordu.

İşbara Çin'e kuvvet sevk etti. Sui imparatoru ise on bin kadar Türkü Çin'den uzaklaştırdı. Bunlar eskiden beri Çin şehirlerinde ticaretle uğraşıyorlardı ve dostluk münasebetleri çerçevesinde bazı imtiyazlara sahip bulunuyorlardı.

İşbara'nın ordusu ile Çin'e girmesi üzerine Çin entrikaları büsbütün yoğunlaştı. Çin imparatoru derhal Tardu'ya altın başlı bir sancak gönderip onu Gök-Türk hakanı olarak tanıdığını bildirdi.

İşbara Çin'de düşman askerlerine ilaveten kendi kumandanları arasına sokulmuş ayırıcı ve bölücü eğilimlerle de mücadele ederken Tardu hakanlığın doğu kanadının yüksek hakimiyetini tanımadığını ilan etti (582).

Çin'de 350 yıldan beri ilk defa siyasi birlik kurulmuştu. Sui sülalesi, sonraki kudretli T'ang hanedanına siyasi yönden basamak vazifesi görmek üzere iktidarı ele geçirmişti. Bu iktidarın başladığı yıllarda Gök-Türk imparatorluğu ise resmen ikiye bölünüyordu.

Doğu Gök-Türk Hakanlığı

İşbara zor şartlar altında idi. Yüksek rütbeli kumandanlardan şüphelenmeye ve onları cezalandırmaya başladı. Bu davranışları karşısında bazı prenslerle kumandanlardan bazıları Çin'den yardım istemek zorunda kaldılar. Çevresinde nefret ve korku uyandıran İşbara da kudretinden çok şey kaybettiğini görüyordu. Kendisi de Çin hükümdarına baş vurarak barış di-

leğinde bulundu. Çinliler bu dileği sevinçle kabul ederek bir elçilik heyeti gönderdiler.

Gök-Türk başkentine gelen heyetin başında, ünlü Çinli general ve diplomat Ch'ang sun-sheng bulunuyordu. İşbara'ya karşı yıllarca mücadele eden ve Türkleri iyi tanıyan Ch'ang Sun-sheng hatunun ve diğer Türk ileri gelenlerinin önünde hakana hakaret edecek kadar ileri gitti. "Çin imparatorunun oğlu" olduğunu kabul eden İşbara'yı bende ilan ettikten sonra ülkesine döndü.

Doğu Gök-Türk Hakanlığı, böylelikle Çin himayesine girmişti. Ancak, Çin, durumu kendi çıkarına kıyasıya sömürmeyi tasarlıyordu.

Çin Baskısı

Çin imparatoru Türkleri büsbütün Çinlileştirmek maksadıyla, halkını Çince konuşmaya, Çinliler gibi giyinmeye, Çin adetlerini kabule zorlaması için İşbara üzerinde baskısını artırdı.

Hakan Çin imparatorluğuna gönderdiği 585 tarihli mektupta bu istekleri şöyle cevaplandırdı: *"Size bağlı kalacak, haraç verecek, kıymetli atlar hediye edeceğim. Fakat dilimizi değiştiremem, uzun saçlarımızı kestiremem, halkıma Çinli elbisesi giydiremem, adetlerinizi, kanunlarınızı alamam. İmkan yoktur, çünkü bu konuda bütün milletim hassasiyetle çarpan tek bir kalptir"* ve ilave ediyordu: *"Sui imparatoru dünyanın gerçek hâkimidir. Gökte iki güneş olmadığı gibi yerde de iki hükümdar olmamalıdır."*

Gök-Türk hakanlığı parçalanmıştı. Devlete bağlı kitleler ayaklanıyordu. Türkler Çin'e iltica etmeye başlamışlardı. Türk hükümdar aile mensupları birbirine düşmüşlerdi. Bu karışıklıkta İşbara öldü (587). Yerine kardeşi Ye-hu geçti.

Gerek Baga gerek ondan sonra devlet meclisinde hakan ilan edilen Toulan zamanlarında durum düzelmedi. Ünlü Çin generali Ch'ang Sun-Sheng Gök-Türk Hakanlığını büsbütün çökertmek yollarını gösteren raporlar hazırlayarak imparatora sunuyordu. Ayrıca elçi olarak geldiği Ötüken'de türlü hilelerle Türk hanedan üyelerini birbirine düşürüyordu. Çinli generalin Ötüken'deki en büyük yardımcısı da hakanın karısı olan Çinli prensesi.

Evvelce Çin ile arası iyi olan Tardu bu sefer doğu hakanlığını idaresi altına almak istiyordu. Bu yüzden Çinliler doğu hakanı Ch'i-min'i Tardu'ya karşı kullanmaya başlamışlardı.

Ch'i-min Çin imparatoruna 607'de gönderdiği bir mektupta "Haşmetpe-nah'ın aciz bir bendesi" olduğunu, hatta vaktiyle İşbara'nın bile reddettiği "Türk kavmini Çinliler gibi yapmaya, giyim, adet ve dilde Çinlileştirmeye hazır bulunduğunu" yazabiliyordu.

Shih-pi Hakan

Ch'i-min'in ölümü üzerine yerine geçen oğlu Shih-pi (609-619) Türklerin çok kırılmış olan gururunu ve şerefini biraz kurtarabildi. O da bir Çinli

prensesle evlendi ama bunu Çin'in Gök-Türk iç siyasetine karışmasını önleyici bir paravan olarak kullanmayı başardı. Hakanlık topraklarındaki dağınlıklığı giderdi, batıda Tibet'e ve doğuda Amur'a kadar olan bölgeleri hakimiyeti altına aldı.

Durumdan telaşa düşen Çinliler değişmez planlarını yeniden uygulamaya başladılar. Türk hükümdar ailesi arasında ayrılık yaratmak için Shih-pi'nin küçük kardeşi Ch'i-chi Şad'a hakanlık teklif ettiler. Çin tahakkümünün rezaletlerini ve milletin perişanlığını gören genç prens bu teklifi reddetti, kendisine vaad edilen Çinli prensesi de geri çevirdi.

Çinliler bu sefer de başka bir yol denediler. Gök-Türk kumandanlarından birini pusuya düşürerek öldürdüler. Sonra da hakana bu kumandanın kendilerine baş vurarak işbirliğini teklif ettiğini, fakat "aradaki dostluktan" dolayı onu ortadan kaldırmayı uygun bulduklarını bildirdiler. Böylece hakanla Gök-Türk başbuğlarının arasını açmayı tasarlıyorlardı. Fakat Hakan Shih-pi bu oyuna da gelmedi. Bu davranışların Çin-Türk anlaşmasını bozduğunu ileri sürerek yıllık haracı kesti, savaşa hazırlandı.

Gök-Türk hakanı kuzey eyaletlerinde geziye çıkmış bulunan Çin imparatorunu bir baskınla ele geçirmeyi planladı. Fakat bu gizli planı Ötüken'de oturan Çinli prenses İ-ch'eng el altından Çin'e ulaştırdı. İmparator süratle geri dönmeye başladı. Yine de kendisini takip eden Gök-Türk süvarileri tarafından Yen-men mevkiinde kuşatıldı. Hiçbir kurtuluş ümidi kalmadığı bir sırada yine Çinli prenses imdada yetişti. Gök-Türk ülkesinde büyük bir isyanın çıktığı söylentisini yayarak Türk ordusunun geri çekilmesini sağladı (715).

Hile ile kurtulmasına rağmen Çin imparatorunun itibarı çok sarsılmıştı. Ülkesindeki muhalefet gittikçe kuvvetleniyordu. Gök-Türk hakanı da Çin siyasetini şimdi onlara karşı kullanmaya başlamıştı.

Çin sarayını yağmalayarak aldığı kıymetli eşyayı kendisine sunan mülteci Çin kumandanlarından birini Shih-pi Hakan "Çin Kağanı" ilan etti. Kendisine kurt başlı bir sancak verdi. Başka bir Çinli kumandanı da "Batı Çin Kağanı" yaparak Sui hanedanına karşı sefere çıkardı. Ayrıca Çin umumi valilerinden Li Yüan'ı himayesine alıp destekledi. Onunla anlaşma yaptı. Li Yüan Türk ordusunun yardımı ile Sui hanedanını iktidardan indirdi. Çin başkentindeki imparatorluk hazinesi Li Yüan tarafından hakana takdim edildi. Yeni imparator ayrıca 30.000 top ipek ve yıllık vergi vermeyi kabul etti.

Sui'lerin Çin'deki hakimiyeti böylece sona erdi. Li Yüan üç yüz yıl hüküm sürecek olan ünlü Tang sülalesini kurdu ve Kao-tsu unvanını aldı.

Shih-pi'den sonra Gök-Türk hakanı olan Ch'u-lo (619-621), Çin'e karşı kardeşinin sert siyasetini devam ettirdi. Türk yardımı ile Çin tahtına kavuşan Li Yüan'ın tutumu kısa zamanda değişmişti. Ch'u-lo bunun için Sui sülalesini canlandırmaya karar verdi. O da bir Çinli prenses ile evliydi. Bu prenses onu zehirleyerek öldürdü.

Doğu Gök-Türk Devletinin Yıkılışı

Ch'u-lo'nun yerine kardeşi Chie-li hakan oldu. Devlet idaresinde yeterli olamayan Chie-li Çin imparatoruna ağır dille mektuplar yazarak onun harekete geçmesine sebep olmuştu. Çin'e karşı plansız ve düzensiz savaflara girişti. Bir-iki defa yenildi. Tutumu millette güvensizlik uyandırdı. Kargaşalık çıktı.

Tarduşlar, Bayırkular, Uygurlar ayaklandılar. Türk himayesine sığınmış Çinlilerden çoğu imparatorun af dileyerek memleketlerine döndüler. Kitanlar ve başka kavimler Çin ile temas aramaya ve sınır bölgelerinde Çin'e bağlanmaya başladılar. 627'de Çin tahtına geçen Li Yüan'ın oğlu T'ai-ts'ung durumu dikkatle gözlüyor, Türklere vuracağı darbe için ortamın daha da olgunlaşmasını bekliyordu. Nihayet Chie-li (il) Kağan, kuşattığı bir şehir önünde yenilerek çekilirken yakalandı ve Çin başkentine gönderildi. Doğu Gök-Türklerinin bağımsızlığı böylece sona erdi (630).

Türklerin Çinlileştirilmesi Planı ve İstiklal Hareketleri

Doğu Gök-Türk topluluğunda herkes başının çaresine bakmaya başlamıştı. Hakanlığa bağlı kabileler ve yabancı topluluklar dağılıyordu.

Gerçi Aşina ailesinden "kağanlar" birbirini takip etmekteydi. Fakat bunlar artık kukla durumunda idiler. Çin sarayına bağlılık ziyaretleri yapan, hediyeler sunan ve imparatorlardan türlü ünvanlar alan kimselerdi.

Çinliler Türklere karşı ne yapılabileceğini uzun uzun düşündüler. Nihayet onları kuzey batıya, Çin seddi boyundaki "Altı Eyalet" bölgesine yerleştirmeye karar verdiler. Böylece Türklerin Çinlileşeceğini umuyorlardı.

Fakat Çin'in bu korkunç planı tutmadı. Türkler aradan geçen 50 yıl boyunca milli benliklerini unutmadılar. Dillerini, örf ve adetlerini korudular. Tarihlerinin şanlı hatıralarını ruhlarında yaşattılar.

Bu arada ufak çapta başkaldırımlar da oldu. Aşina ailesinden bir prens Altaylarda hakanlığı diriltmeye çalıştı (646-649). Yine Gök-Türk Hakanları soyundan Tu-ch'i, On-oklar'ın başına "Kağan" olarak geçti ve Çin'e karşı Tibetlilerle anlaşma yaptı (676-678). Bu hareketler Çinliler tarafından şiddetle bastırıldı.

Çin hakimiyetine karşı başkaldırıışların en hayret verici olanı "Kür-şad İhtilali"dir. Kür-şad, eski Gök-Türk hakanı Shih-pi'nin oğluydu. Çin imparatorunun saray muhafız kıtasında görevliydi. Bu cesur Türk prensi Türk devletini diriltmek için 39 arkadaşı ile birlikte gizli bir cemiyet kurdu. Bazı geceler şehirde tek başına dolaşan imparator Tai-tsung'u yakalamaya karar vermişti. Fakat kararın uygulanacağı gece ansızın fırtına patladı. İmparator saraydan çıkmadı. 40 Türk yiğidinden meydana gelen ihtilal cemiyeti kararın geciktirilmesini uygun bulmadı. Kür-şad ve arkadaşları doğrudan saraya yürüdüler. Sarayı ele geçirip başkente hakim olmayı düşünüyorlardı. Gerçekten saraya girmeyi başardılar. Yüzlerce muhafızı öldürdüler. Ancak dı-

şarıdan saraya dolan Çin ordusu ile başa çıkamadılar. Şehir yakınındaki Wei ırmağına doğru çekildiler. Fakat burada yakalandılar.

Kırk Gök-Türk ihtilalcisinden hiçbiri kurtulamadı, Kür-şad ve bütün arkadaşları öldürüldü (639).

Batı Gök-Türk Hakanlığı

İstemi Yabgu'nun oğlu Tardu, Doğu Hakanlığı ile ilgisini 582 yılında resmen kesmişti. Batı Gök-Türkleri bu tarihten sonra özellikle Sasani Devleti ile siyasi ve askeri münasebetlerde bulunmuşlardır.

Tardu Kağan önce Hoten bölgesini imparatorluğa bağladı. Şehinşah IV. Ormuzd (Türkoğlu) zamanında, Bizans-Sasani savaşlarında İran'ın iç işlerine karışmaya başladı. 588-589'da bir Türk ordusu Kafkasya'da Derbent'i kuşatırken, başka bir Gök-Türk başbuğu da Horasan'da Herat ve Badgis havalisine girdi. Bu ikinci orduyu ünlü Sasani kumandanı Behram Çupin durdurdu. Behram daha sonra isyan ederek Ormuzd'u tahttan indirdi ve yerine onun oğlu Hüsrev Perviz'i geçirdi. Fakat o da kaçınca Behram kendisini Şehinşah ilan etti. Bunun üzerine Sasani imparatorluğu sarsıldı. Bizans'ın işe karışmasıyla yenilen Behram, Batı Gök-Türklerine sığındı.

Tardu böylece, İran üzerinde nüfuz sahibi olmuştu. Diğer taraftan, doğu kanadını da idaresi altına alarak Büyük Gök-Türk imparatorluğunu yeniden kurmak için gayret sarf ediyordu. Doğu Gök-Türklerinin iç işlerine karışan Çin'in, Hakan Tou-lan ile yeğeni Tu-li'yi çarpıştırması üzerine Tardu, Çin'e yürüdü. Kuzey Çin'de başarılar kazandı. Ötüken, Kuzey Batı Moğolistan, Aral Gölü Havalisi, Kaşgar, Maverünnehir ve Merv'e kadar Horasan bölgelerini hakimiyeti altına aldı. Bu sıra da Tardu ulu hakan olarak "Bilge Kağan" unvanını taşımaktaydı.

Bu kudretli durum, Tardu'nun 598 yılında Bizans imparatoru Mavrikios'a gönderdiği mektuptaki şu ifadeden de anlaşılmaktadır:

"Dünyanın yedi ırkının büyük başbuğu ve yedi ikliminin hükümdarı Hakan'dan Roma İmparatoruna"

Tardu, Çinlilerle mücadele ederken, daha önce adı geçen Çin generali Çang Sun-sheng'in oyununa geldi. Bu Çinli, Türk ordusunun geçeceği yollardaki suları, kuyuları, pınarları zehirletmişti. Tardu böyle bir şeyin yapılabileceğini hatırına bile getirmediği için tedbir almamıştı. Bu yüzden ağır asker ve at kayıpları vererek sarsıldı. Çekilmek zorunda kaldı (600). Başarısızlığı ülkede tepki yarattı.

Tardu, Gök-Türk birliğini gerçekleştirmek için çok şiddetli davranmıştı. Huzursuzluğu önlemek için başkentinin yakınlarında yaptığı bir savaşta sonuç alamaması üzerine birçok Türk boyları ve yabancılar ayaklandılar. Tardu bunlarla başa çıkamadı ve Kukunor havalisinde kayıplara karıştı (603).

Sarsıntı Yılları

Tardu'nun sahnedan çekilmesi üzerine, ülkede isyancıların sayısı arttı. Devlet nizamı bozuldu. Bu sırada Doğu Gök-Türk kanadında Shih-pi Kağan yeni bir kudret olarak ortaya çıkmıştı. Tardu'nun torunu Ho-sa-na, Shih-pi'ye karşı Çinli Sui hanedanı ile işbirliğine kalkıştı. Hatta ülkesini bırakarak Çin sarayında yaşamayı tercih etti. Bunun üzerine Shih-pi, onu Çinlilerden teslim alarak idam ettirdi.

Batı Gök-Türk devletinin durumu devlet meclisinin hakan ilan ettiği Tardu soyundan Hsi-k'uci zamanında düzelmeye başladı. Fakat asıl huzur, Tardu'nun küçük torunu olan T'ung Yabgu (Yabgu Kağan) devrinde görüldü (618-630). Akıllı ve cesur olan bu hakan aynı zamanda iyi bir savaşçı ve seçkin bir taktikçi idi. Tölesleri kendine bağladığı gibi, İranlıları mağlup etmiş, güneyde Gandahar'a kadar ilerlemişti. Ordusunda birkaç yüz bin süvari vardı. Bunlar iyi yay kullanmakla tanınmıştı. Gök Türk imparatorluğu yeniden parlak bir devir yaşamaya başlamıştı.

Fakat ihtimal kendi tahtının tehlikede olduğunu sanan Doğu Hakanı Chie-li On-okları ve Karlukları Tong Yabgu'ya karşı isyana teşvik ediyordu. Onların ayaklandığı sırada, Tong Yabgu amcası Sse-pi tarafından öldürüldü. Bunun üzerine ülkede karışıklık çıktı. On-okların bir kısmı Sse-pi'yi istemediler. Tartışmalar sonunda T'ung Yabgu'nun oğlu Se Yabgu üzerinde birleşildi. Bu defa Tölesler ayaklandılar. Güçsüz düşen devlet Çin'e bağlanarak istiklalini kaybetti (630).

Bundan sonra Aşina soyundan birkaç "kağan" (bazen aynı zamanda birkaçı birden) Batı Gök-Türk gruplarının başında görüldü. Fakat bunlar artık Çin'in birer memuru haline gelmişlerdi. 630 senesi, Gök-Türk tarihinin karanlık yılıdır. Doğu Hakanlığı Çin'e 630'da boyun eğmişti. Batı Hakanlığı da aynı yılda, aynı akıbete uğradı.

Felaket Yılları (Fetret Devri)

630-680 arasındaki 50 yıllık zaman, Gök-Türkler için matemli bir devre oldu. Bu dönemde Türkler varlıklarını, dillerini, inanç ve geleneklerini muhafaza ettiler ise de müstakil bir devletin yokluğu onlara derin bir üzüntü kaynağı oluyordu.

"Beylik erkek evladın kul, hatunluk kız evladın cariye olması"nı Türklerin gururu bir türlü kabul edemiyordu. Millet şöyle diyordu: Ülkeli bir kavim idim, şimdi ülkem nerede? Hakanlı bir kavim idim, şimdi hakanım nerede?" (Orhun Kitabeleri).

Gök-Türkleri bu felakete sürükleyen sebepler, Orhun kitabelerine göre, şu üç ana noktada toplanmaktaydı.

1- Kudretli hakanlardan sonra gelen devlet ve idare adamlarının yetersizlikleri. Bu konuda Orhun kitabelerinde şu satırları okuyoruz: "....

Kağan bilge imiş, cesur imiş, buyrukları bilge imiş, cesur imiş. Beyleri de kavmi de iyi imiş, böylece ülkeyi tutup töreyi düzenlemişler.. Sonra kardeşler, oğullar kağan olmuş küçük kardeş büyük kardeş gibi yaratılmadığı, oğul babası gibi yaratılmadığı için bilgisiz kağanlar tahta oturmuşlar. Buyrukları da bilgisiz kötü imiş... Türk boyları Türkadını bırakmışlar, Çin beğlerinin adlarını almışlar. Çin hakanına boyun eğmişler, elli yıl işlerini, güçlerini(ona) vermişler..."

2- Türk kavminin uygunsuz tutumu. Bu konuda Gök-Türk abideleri şunları demektedir: *"Türk bodunu sen aç olduğun zaman tokluğu düşünmezsin, tok olduğun zaman açlık nedir bilmezsin, bu sebeple hakanın iyi sözlerine karşı kendin yanıldın... Doğu'ya gittin batıya gittin. Kutlu yurt Ötüken'i terk ederek gittiğin yerlerde ne yaptın? Su gibi kan akıttın, kemiklerin dağ gibi yığıldı. Devlete karşı geldin, onu kötü hale soktun"* *"Türk bodunu kendi hakanını bıraktı, hüküm altına girdi. Hüküm altına girdiği için Tanrı ona ölüm verdi. Türk bodunu mahvoldu.*

3- Kurnaz Çin siyaseti ve yıkıcı propaganda. Orhun kitabeleri bu konuda şunları söyler: *"Çin kavminin sözü tatlı, ipeklisi yumuşak imiş, tatlı sözü, yumuşak ipeklisi ile uzak kavimleri aldatıp yaklaştırır imiş. Sonra da fesat bilgisini ona da yayarmış; iyi bilgi kişiyi yürütmez imiş, onun tatlı sözüne kapılan çok Türk kavmi öldü..."*, *"....Çin kavmi hilekar ve kurnaz olduğu için, küçük kardeşle büyük kardeşi birbirine düşürdüğü için beylerle kavim arasına nifak girmesi yüzünden Türk bodunu devletini ve kağanını kaybedivermiş..."*, *"...Çin kağanı, Türk kavmi (ona) bunca işini gücünü verdiği halde Türk kavmini öldüreyim, soyunu mahvedeyim dermiş, mahvetmeye yürürmüş..."*

Gök-Türklerin İstiklale Kavuşması

Türk milleti hür ve bağımsız hakanlık çağının özlemi içindeydi. Bu sebeple istiklal mücadeleleri hız kazanmaya başlamıştı. Çin'deki bazı Türk zümrelerinin bu maksatla başa geçirdikleri Ni-shih-fu davayı kaybetmiş, kesilen başı Çin başkenti Loyang'a götürülmüştü (679). Yine Aşina soyundan olup mücadeleye devam eden Fu-nien kalabalık Çin kuvvetleri karşısında yenilmiş ve 53 arkadaşıyla birlikte Lo-yang çarşısında idam edilmişti (681).

İstiklal savaşına girişenlerden biri de Kutlug idi. Kuzey Çin'de 680'lerde faaliyete geçen Kutlug gizlice teşkilat kurarak etraftaki Gök Türk ileri gelenlerini ve halkını göreve çağırdı. Harekat hızla yayıldı. Kutlug'un çağrısına katılanların sayısı kısa zamanda beş bine yükseldi. Bunlar arasında ünlü Gök-Türk devlet adamı ve kumandanı Tonyukuk da vardı.

Kutlug ile Tonyukuk önce Kuzey Çin Eyaleti'ne baskın yaptılar (681). 30 bin kadar at, koyun deve elde ettiler. Yeni gelen kuvvetlerle birleşerek Gobi

Çölü-Orhun Irmağı arasına çekildiler. Çogay'ın kuzey koruluğunu yazlık, Karakum'u kışlık merkez yaptılar. Burada hazırlıklarını tamamladılar.

İstiklal savaşının ikinci durağında hedef Ötüken idi. Burası Türklerin kutlu toprağı sayılıyordu. Büyük Hun imparatorluğu ile I. Gök-Türk İmparatorluğunun ağırlık merkezi bu bölge olmuştu.

Ötüken Baykal Gölü'nün güney batısında, yüksekçe dağlarla ve Orhun, Tarım ırmakları ile çevrili bir saha idi. İklimi ılık ve otları boldu. Bu coğrafi yapı, bölgenin savunmasını kolaylaştırdığı gibi etrafa akınlar yapılmasını da elverişli hale getiriyordu.

Selenga Irmağı boylarındaki Oğuzlar, Kutlug hareketinin gelişmesinden kuşkuluyorlardı. Tedbir olmak üzere Kitanlar ve Çin ile anlaşma yolları aramaya başlamışlardı. Bu durumda gecikmenin tehlikeli sonuçlar verebileceğini kestiren Gök-Türkler derhal sefere çıktılar. Tonyukuk'un tavsiyesi üzerine baskın şeklinde başlayan savaş, "İnekler Gölü" kıyısında zaferle sonuçlandı (682).

Oğuz tehlikesi böylece ortadan kaldırıldı.

II. GÖK-TÜRK HAKANLIĞI

Bu savaş Gök-Türklerin Ötüken'e hakim olmalarını sağladı. Kutlug Kağan ilan edildi ve "İlteriş" ünvanını aldı. İlteriş Türkçe'de, devleti derleyip toplayan manasına gelir.

İlteriş Kağan (682-692)

İlteriş Kağan önce devleti teşkilatlandırdı. Kardeşi Kapgan'ı "Şad", öteki kardeşi To-hsi-fu'yu "Yabgu" tayin etti. İstiklalin kazanılıp devletin kuruluşunda birinci derecede rolü bulunan Tonyukuk devlet müşaviri (Aygücü) oldu. Tonyukuk ordu ve diplomasi işlerinin düzenlenmesi görevini üzerine aldı.

Yeni hakanlığın ilk taarruz hedefi Çin idi. Çünkü bu eski ve hilekâr düşmanı baskı altında tutmak gerekiyordu. Ayrıca genç Gök-Türk devleti, yiyecek, giyecek ve at gibi maddelere ve vasıtalara şiddetle ihtiyaç duyuyordu. Bu bakımdan Çin'e sefer düzenlendi. 682-687 arasında beş yılda Çin'e kırk altı akın yapıldı. Saldırı hedefi olarak daima, Çin'in garnizon ve eyalet merkezleri seçiliyordu. Bu akınlar sırasında Çin valileri, kumandanları mağlup edildiği gibi orduları dağıtıldı. 685, 687 ve 688 yıllarında büyük çapta zaferler kazanıldı.

Gök-Türklerin yeni devleti kısa zamanda kuzeyde Kögmen, batıda Altay dağlarına, doğuda Kerulen, Onon nehirlerinin yüksek vadilerine kadar uzanan geniş topraklardaki Türk ve yabancı kavimleri idaresi altına aldı. İlteriş Kağan Gök-Türk devletini yeniden kurup teşkilatlandırmayı başarmış, töreyi tekrar yürürlüğe koymuştu. II. Gök-Türk imparatorluğunun milli kahraman payesine erişen ilk kağanı Kutlug Ötüken yaylasında dalgalandırdığı altın kurt başlı sancağın gölgesinde öldü (692).

İlteriş öldüğü zaman iki oğlundan Bilge sekiz ve Kül Tegin yedi yaşlarında idiler. Bu sebeple 27 yaşındaki sert tabiatlı kardeşi Kapgan hakan oldu.

Kapgan Kağan (692-716), Türk Tarihinin büyük fatihlerinden biridir. Tonyukuk yine ayguculuk görevini yapıyor, Kağan'ın yeğenleri ve oğulları yavaş yavaş Gök-Türk Hakanlığının seçkin simaları olarak beliriyorlardı.

İleri görüşlü ve büyük bir devlet adamı olan Kapgan'ın devlet siyaseti üç ana noktada toplanıyordu.

1- Çin'i baskı altında tutmak, böylece Türk devletinin huzurunu korumuş ve halka yetecek ölçüde tarım ürünü sağlamış olma.

2- Çin'de dağınık halde yaşamakta olan Türkleri anavatan Ötüken'e çekmek. Bu suretle Türkleri yabancı hakimiyetinden kurtaracağı gibi Türk ülkesinde askeri ve iktisadi gelişmeyi hızlandıracaktı.

3- Asya kıtasında ne kadar Türk yaşamakta ise hepsini Gök-Türk birliğine bağlamak.

Çin ve Kitanlar Üzerine Baskı

Kapgan, seferler ve zaferler dizisini 693 Çin baskını ile açtı. Önce Ling cyaletine şiddetle saldırdı. İlk darbeden sonra aynı yıl içinde Ling eyaletine yedi sefer daha yaptı. Sonra Ordos'a sefer düzenledi. Bu sırada Kitanlarla Çin bozuşmuştu. Durumu kendi lehine değerlendiren Kapgan, Çin imparatoriçesini destekledi. 696'da Kitanları ağır bir yenilgiye uğrattı.

Zaferden sonra Kapgan Kağan Çin imparatoriçesine isteklerini bildirdi.

1- Çin topraklarında oturan Türklerin anavatana iadesi, 2-1250 ölçek tohumluk buğday, 3-3000 adet tarım aleti, 4-on bin libre demir.

Kırgız Ülkesine Sefer

Çin'den sonra sıra Yenisey bölgesinde yaşayan Kırgızlara geldi. Mevsim kış, yollar uzun ve aşılması güçtü. Fakat sefer kaçınılmaz hale gelmişti. Çünkü Çin, Kırgız ve On-oklar (Türgiş) aralarında anlaşma yapmışlardı. Altaylarda buluşarak ordularını birleştirmeyi ve doğuya yürüyerek Gök-Türk'lere saldırmayı tasarlıyorlardı.

Kapgan ile Tonyukuk idaresinde bir Gök-Türk ordusu "kar sökerek, ağaç dallarına tutunarak, bazen atları yedeğe alarak (kitabeler) yolsuz vadilerden binbir zorlukla geçip Kögmen dağlarını aştı. Ani ırmağı kıyısında Kırgızlara baskın yaptı. Savaşta hanları ölen Kırgız ülkesi teslim alındı.

Çin'e Baskı Yapılması

Şimdi On-oklar üzerine yürüme zamanı gelmişti. Fakat Çin, Kapgan'ın isteklerini sürüncemede bıraktığı için iki cephede birden savaşmak gerekiyordu.

Bunun için Kapgan, ordusunu ve idareyi yeniden düzenledi. Kardeşi To-hsi-fu'yu hakanlığın sol kanadına, İlteriş'in oğlu Bilge'yi sağ kanadına "şad" olarak tayin etti. Kendi oğlu (İnal Kağan)'nu "küçük kağan" yaptı.

Bu suretle Türk imparatorluğunda, askeri kuvvetler de iki ordular grubu halinde düzenlenmiş oluyordu. Kapgan Çin ile savaşa hazırlanırken, İnal Kağan ile Bilge Şad emrindeki batı orduları grubuna da On-okları devlete bağlamak görevini verdi. Bu grubun asıl sevk ve idaresi Tonyukuk'un elindeydi.

Çin elçilerine karşı Kapgan Kağan'ın şiddetli ve kararlı tutumu bu doğu komşusunu telaşlandırdı. Türkler anavatanına iade edildi. 3.000 tarım aleti ve tohumluk darı gönderildi. Çin ile silahlı bir çatışma böylelikle önlendi ve büyük Kağan'ın planlarından ilk ikisi gerçekleşmiş oldu.

Bu sırada Çin ile yeni bir anlaşmazlık konusu ortaya çıktı. Kapgan kızını bir Tang prensi ile evlendirmek arzusunu Çin imparatoriçesine bildirdi. Aslında cariyelikten gelme bir kadın olan imparatoriçe Wu, T'anglardan değil de, kendi ailesinden bir prensi damat olarak ortaya sürdü. Bu tutum Kapgan'ı kızdırdı. Yanında bulunan Çin elçilik heyetinden bir generali Çin Kağan'ı ilan etti ve onunla birlikte Türk ordularının bütününü ile ansızın Çin topraklarında görüldü (698). Çeşitli eyaletlere otuz defa çıkış yaptı. Yüz bin kişilik ordusu ile bütün Çin kuvvetlerini ezdi ve başta at sürüleri olmak üzere bol ganimet ve esir aldı. Yirmi üç kasaba tahrip edildi. Türk orduları denize Peçili körfezine kadar ulaştı.

Kapgan oradan kuzeye yöneldi. Ümidini kaybeden Çin imparatoru orduya gizli bir emir göndererek, kağanı bulup öldürenin prens ilan edileceğini bildirdi. Fakat Çin orduları baş kumandanı, emrindeki birkaç yüz binlik kuvvetine rağmen hücumu cesaret edemiyor. Gök-Türk süvari tümenlerinin geçişini ancak uzaktan seyrediyordu.

Büyük Türk Birliğinin Yeniden Kuruluşu

Aynı yıl içinde batı seferi de başladı. Tonyukuk'un yüksek kumandasında, İnal ve Bilge tarafından yönetilen batı orduları gurubu Altayları aşip Cungarya'ya ilerledi. On-oklar ordusunu kesin bir yenilgiye uğrattı. Bolçu'daki bir savaşta "Türk bodun"dan olduğu halde "yanlış hareket eden" Türgiş hakanı ile Yabgusu ve Şad'ı öldüler. Bolçu zaferinin sonunda Bal-kaş, İli, ısıklık göl, Çu ve Talas bölgelerindeki bütün Türkler Gök-Türk birliğine bağlandı. Bars Bey Türgiş Kağanı tayin edildi ve Bilge'nin kız kardeşi ile evlendirildi. Hakanlığının sınırları batıda Seyhun nehri kıyısına ve Fergana'ya dayanmış Vaktiye Tardu'nun, Türk birliğini gerçekleştirdiği tarihten tam yüz sene sonra Kapgan Kağanın Doğu-Batı hakanlıklarını tek idarede toplamasıyla "büyük Türk birliği" yeniden gerçekleşmişti (698).

Çin kaynakları bu sıradaki Gök-Türk kudretini şöyle belirtmektedir: "Kapgan Kağan zaferinden gurur duymakta, imparatorluğumuzu hakir gör-

mektedir. Yüksek gayeleri var. Her tarafa ordular sevk ediyor. Arazisinin genişliği on bin ili (yaklaşık olarak 4500 km), bütün barbarlar (Çin dışındakiler) onun emri altında...”

Batı Yönünde Askeri Başarılar

Kapgan'ın planındaki üçüncü noktanın tamamlanması, yani Asya'da yaşayan bütün Türklerin Gök-Türk bayrağı altında toplanması için Maverâünnehir'in de ele geçirilmesi gerekiyordu. Maverâünnehir, coğrafi yeri, iklimi, verimli toprakları ile önemli ve zengin bir bölgeydi. O dönemde Gök-Türk kuvvetlerine karşı koyacak bir kuvvet de burada görülmüyordu.

Yine Tonyukuk-İnal-Bilge kumandasındaki Gök-Türk batı orduları grubu, Altaylardan aşarak İnci (Seyhun-Sırderya) ırmağını geçti. Maverâünnehir'in Kızıl-kum çölüne daldı. Ordunun bir kısmını, yan hücumu önlemek üzere, İnal idaresinde bırakan Tonyukuk güneye ilerledi. Türgiş başbuğu So-ko'nun idaresindeki Soğd halkı teslim oldu. Gök-Türk ordusu güneyde demir kapıya ulaştı (701). Burası milattan önceki yıllardanberi İran-Turan ülkelerinin arasında tabii sınır kabul edilmekteydi.

Bu sefer dolayısıyla Gök-Türkler, Müslüman- Araplarla ilk defa karşılaşmışlardır. İnal kumandasındaki kuvvet, Keş şehrinde karargah kurmuş olan Müslüman Horasan valisinden gelebilecek bir hücumu karşı orada bırakılmış, fakat Arap kuvvetleri herhangi bir harekette bulunmamıştır.

Doğuda ve Batıda Gök-Türk Zaferleri

Türk ordusu, bir taraftan da doğuda faaliyette bulunuyordu. Kapgan Kağan 701 başlarında Kansu'nun kuzey-doğusuna bir akın yaptı. Orada Ordos'da Soğdlu kolonilerinin bulunduğu “Altı Eyalet” üzerine sefer açtı (şubat 702). Bu sefere Bilge ile Kül Tegin de katıldılar. Soğdların yenilgisi üzerine Gök-Türk ordusunun karşısına çıkan Çinli kumandan büyük bozguna uğradı. 50 bin kişilik ordusu yenilirken Çinli general de henüz 16 yaşlarında bulunan Kül Tegin tarafından elinde silahı ile yakalanarak getirilip hakana teslim edildi.

Kapgan bu zaferden sonra da Çin'e akınlarına devam etti. 702'de çeşitli Çin eyaletlerine 20 sefer yaptı. İki yıl sonra 80 bin kişilik Çin ordusunu büyük bir yenilgiye uğrattı. Hemen arkasından diğer eyaletlere 11 akın daha tertipledi. Çin imparatoru bir emir yayınlayarak Kapgan'ı öldürüne veya esir edene prens ünvanı ile 2 bin top ipek vereceğini ilan etti. Ayrıca bütün görevlilere, Gök-Türkleri mağlup etmek için planlar hazırlamalarını emretti.

Bunun üzerine sarayın yüksek memurlarından biri imparatora bir rapor sundu. Çare olarak: 1- Türkleri birbirine karşı kışkırtmayı, 2-Türkleri iki cephede birden savaşa zorlamayı teklif etti. Bu arada, M.Ö. 36'da Çiçi'nin böyle yenildiğini de Çin İmparatoruna hatırlatmaktan geri kalmadı.

Başkaldırmaya kalkışan Kırgızlar mağlup edildi (709). Aynı yıl için de Bayırkular bozguna uğrattıldı. 711 yılında itaatten çıkmış olan Türgişlere yeni bir darbe indirildi. Türgiş ülkesi merkeze bağlandı. "Kara Türgiş" halkı itaate alındı ve Maveräünnehir'e bir yürüyüş yapıldı.

Son Seferler ve Kapgan Kağan'ın Ölümü

Kapgan Kağan büyük siyasi hedeflerine ulaşmıştı. Fakat onun şiddetini gittikçe artıran, hoş görü tanımaz tutumu huzursuzluğa sebep oldu. Özellikle Türk boyları bu yüzden memnun değillerdi. İsyan edip Seyhun kıyılarına doğru giden bir kısım Türgiş kitleleri 711'deki Kül Tegin tarafından cezalandırıldılar. Fakat aynı yıl Çin'in kışkırtmasıyla Karlukların da katılmasıyla başlayan ve iyice alevlenen isyanlar üç yıl sürdü.

Bu sıkıntılı günlerde Çin imparatoru, ordularını Gök-Türklere karşı seferber hale getirdi. Ötügen'e kadar sokulmayı başaran asi Karluklar ciddi bir tehlike yarattılar. Kapgan, Bilge ve Kül Tegin'in ortak hareketi ile yapılan şiddetli savaşta Karluklar güçlükle mağlup edildiler.

Bu savaş tam zamanında kazanılmıştı. Çin kuvvetlerinin Karlukları destekleyici şekilde işe karışması önlenmişti.

Bundan sonra, Çin hazırlıklarının saf dışı edilmesi gerekiyordu. Bunun için Çinlilerin yığınak merkezi Beşbalık üzerine sefer yapıldı. İnal ve Bilge'nin de katıldığı harekatta Beşbalık ele geçirilemedi. Fakat, Çinlilerin Gök-Türklere karşı büyük ölçüde saldırısı ortadan kaldırıldı. Ancak hakanlık bir kazan gibi kaynamaya devam ediyordu. Devlette esas kitleyi meydana getiren Oğuzların ayaklanması sosyal yapıda derin yaralar açtı. Oğuz isyanı sırasında batı bölgesi (Cungarya-Maveräünnehir) Hakanlıktan koptu. Kapgan Kağan Oğuzlar üzerine başarılı bir sefer yaptı. Fakat bu ömrü boyunca durup dinlenmeyen, sert yaratılışlı Kapgan'ın son seferi oldu. Ötüken'e dönerken Çinlilerin kışkırttığı Bayırkuların pususuna düşerek öldürüldü (716).

Bilge Kağan'ın Tahta Geçşi

Kapgan'ın yerine oğlu İnal geçti. Yeni hakan bunalımı giderecek ve devlete hakim olacak güçte değildi. Bu yüzden yurda huzur getiremedi. Oğuz isyanı durmamış büsbütün alevlenmişti. Devletin kurtuluşu, İlteriş'in oğulları Bilge ile Kül Tegin'in omuzlarına yüklenmişti. Oğuzlara karşı savaşları onlar yürüttüler. Halk olup bitenleri İnal Kağan'ın beceriksizliğine bağlıyor ve Tanrı tarafından hakanlık yetkilerinin ondan geri alındığına inanıyordu. Ülkenin felaketten kurtarması için hakanın değişmesi lazımdı. İnal direnince bir ihtilal sonucu tahttan indirildi ve öldürüldü.

İhtilal planını Bilge ve Kül Tegin hazırlamıştı. Plan Kül Tegin tarafından uygulanmıştı. Bilge, kardeşinin ısrarı ile Kagan oldu (716-734). Tonyukuk, on yıldan beri vazife gördüğü devlet yüksek mahkemesi üyeliğinden tekrar

devlet danışmanlığına (aygucılığa) getirildi. Fakat bir yorgunluk ve bezginlik havası hakim olmuştu. Mücadele bitmemişti. Oğuzlardan sonra Uygarlarla Karluklar da isyan etmişler ve güçlkle bastırılmışlardı.

Bilge Kağan kitabelerde bu zor dönemi şöyle anlatmaktadır: *“Tanrı Türk kavmi yaşasın diye beni tahta oturttu”. Babamızın amcamızın kazandığı milletin adı, sanı unutulmasın diye kardeşimle sözleştik. Türk milleti için gece uyumadım gündüz oturmadım. Kül-Tegin ile şadlarla ölesiyle çalıştık....”*

Devletin Eski İtibarına Kavuşması

Tonyukuk, Çin'in kuvvetli, Gök-Türklerin ise yorgun durumda bulundukları kanaatinde idi. Onun bu görüşüne katılan Bilge Kağan da Çin ile iyi geçinmeyi istiyordu. Fakat, Çin eski oyunlarına yeniden başlamıştı. Kendisine sığınmış olan Gök-Türk ileri gelenlerini Bilge'ye karşı savaşa kışkırtırken, Basmıllarla Kitanların ve Tatabıların askeri desteğini elde etmişti.

Büyük kumandan ve devlet adamı Tonyukuk sayesinde bu nazik durumdan kurtulmak mümkün oldu. Önce Basmıllar mağlup edildi ve Beşbalık zapt edildi, sonra da Çin şiddetli bir darbe ile baskı altına alındı (Şan-tung savaşı 720). Çin'in kuzeybatı bölgesi ele geçirildi.

Hakanlık eski canlılığını ve itibarını kazanmıştı. Doğu bölgeleri de Tarbagatay'a kadar bütün yerler batı hakanlığına bağlanmıştı. Bu başarılar üç Gök-Türk büyüğünün Tonyukuk, Bilge ve Kül Tegin'in kararlı ve gayretli çalışmaları ile elde edilmişti.

725 yılında Çin sarayında şöyle konuşuluyordu. *“Gök-Türklerin ne zaman ne yapacağı bilinmez. Kağan Bilge iyidir, milletini sever, Türkler de ondan memnundur... Kül Tegin savaş sanatının ustasıdır, ona karşı koyacak bir kuvvet güç bulunur... Tonyukuk ise otoriter ve bilgedir, niyetleri kurnazlığı çoktur. İşte şimdi bu üç Türk aynı anlayışta olarak bir aradadır...”*

Tonyukuk

Gök-Türk istiklal savaşı hazırlıklarından başlayarak, İlteriş, Kapgan ve Bilge zamanlarında devlete kırk altı yıl aralıksız hizmet eden Tonyukuk, savaşlarında hiç başarısızlığa uğramamıştır. Hakanlığın ordusunu ve adliyesini düzenlemekte başta gelmekteydi.

Tonyukuk, o çağın dini, kültürel akımlarını da yakından takip ederek Türk milleti açısından değerlendiriyordu. Bilge Kağan Çin'de olduğu gibi Türk ülkesinde de şehirleri surlarla çevirmek, hisarlar yaptırmak istiyordu. Tonyukuk bu fikre itiraz etti. *“Bunlar olmamalı biz ömrünü sulu ve otlı bozkırlarda geçiren bir milletiz. Bu hayat tarzı bizi daima bir savaş egzersizi içinde tutmaktadır. Gök-Türklerin sayısı Çinlilerin sayısının yüzde biri bile değildir. Başarılarımız yaşayış tarzımızdan ileri gelir. Kuvvetli zamanlarımızda ordular yürütür, akınlar yaparız. Zayıf isek bozkırlara çekilir mücadele ederiz. Eğer kale ve surlar içine kapanırsak, T'ang orduları bizi kuşatır, ülkemizi kolayca istila eder...”*

Bilge'nin bir başka düşüncesi de memlekette budist ve taoist tapınaklar yaptırarak, bu din ve felsefeyi Türkler arasında yaymaktı. Tonyukuk şöyle dedi: *"Her ikisi de insandaki hükmetme ve iktidar duygusunu zayıflatır. Kuvvet ve savaşçılık yolu bu değildir. Türk milletini yaşatmak istiyorsak, ne bu çeşit öğretime, ne de bu türlü tapınaklara ülkemizde yer vermemeliyiz."*

Tonyukuk 725'i takip eden yıllarda öldü. Sonra hatırasına Orhun'un doğusunda bir kitabe dikildi. Bu kitabe Türk dili ve edebiyatının uzun ve kolayca okunabilen ilk anıtı olarak kültür tarihinde önemli bir yer tutar. Aynı zamanda, Türklerden kalma bir milli tarih kaynağıdır. Bu da bu devlet büyüğüne Türk edebiyatının adı ve şahsiyeti bilinen ilk siması olmak şerefini kazandırmaktadır.

Kül-Tegin

731'de Kül Tegin öldü. 47 yaşında idi. 7 yaşından beri ömrünü Türk milletinin yücelmesine adanmıştı. Kül Tegin'in büyük kahramanlıklarından birini Bilge Kağan anlatmaktadır: *"Anam hatun, bütün kadınlar, kardeşlerim, gelinim, prenseslerim hep cariye olacaktı. Kül Tegin Karargahı vermedi... O olmasa idi hepiniz ölecektiniz..."* (Bahsedilen savaş Oğuzların 716'da Gök-Türk karargahını basmalarıdır).

Kül Tegin'in ölümü hakanlıkta büyük üzüntü yarattı. Bu teessür yine Bilge Kağan'ın ağzından tarihe aktarılmıştır. *"Küçük kardeşim Kül Tegin öldü, görür gözüm görmez oldu. Zamanın takdiri Kişi oğlu ölmek için, yaratılmıştır. Yaslandım gözden yaş, gönülden feryat gelerek yanıp yıkıldım... Milletimin gözü, kaşı (ağlamaktan) fena olacak diye sakandım."* kitabesinin Türkçe metnini Kül Tegin'in atabeyi prens Yollıg Tegin yazmış ve 20 günde taş kazınmıştı.

Bu kitabe Gök-Türk tarihi, kültürü ve Türk dili ile edebiyatı yönlerinden eşsiz değerdedir. Kitabe ile birlikte Kül Tegin'in anıt kabri ve içindeki nakışlarla resimler de tamamlanmıştır. 1 Kasım 731 günü yapılan büyük cenaze törenine Gök-Türk halkı ve ileri gelenlerinden başka, Çin'den İran'a kadar pek çok devlet ve kavimler hususi heyetlerle katılmışlardır.

Bilge Kağan

Bilge iki büyük yardımcısını kaybettikten sonra önemli bir faaliyette bulunmadı. Yalnız 734 yazında Kitan ve Tatabılara karşı bir zafer kazandı.

Bilge Kağan, Buyruk-Çor adındaki nazırını, bir ortak Pazar yeri anlaşması için Çin'e göndermişti. Daha sonra bir Çinli prensesle evlenme isteğini kabul eden imparatora teşekkür mektubu yollamıştı. Fakat bu evlenme gerçekleşmedi. Çünkü Buyruk-Çor, Bilge Kağan'ı zehirledi.

Bilge, 25 Kasım 734'te gözlerini hayata yumdu.

19 yıl "şad" ve 19 yıl "kağan" olarak hizmet eden Bilge Kağan 50 yaşında vefat etti. Türk milletini çok sevmesi ile tanınmıştı. Türk milletinin ölüm-süzlüğüne olan inancını şöyle ifade etmişti: *"Ey Türk milleti, üstte gök yıkılmaz, altta yer delinmezse, devletini, töreni kim bozabilir?"*.

Oğlu tarafından diktirilen kitabede, Bilge Kağan şunları söylemektedir. "Üstte Tanrı, aşağıda yer buyurduğu için milletimi gözünün görmediği, kulağının duymadığı ileri gün doğusuna, geri gün batısına, beri gün ortasına, yukarı gece ortasına kadar götürdüm. Altının sarısını, gümüşün beyazını, ipeğin halisini, atın aygırını, kakımın siyahını, sincabın gökünü milletime kazandırdım".

Bilge Kağan'ın ölümü Kül Tegin'in acısını henüz unutmayan Türk halkını yasa boğdu. Çin imparatoru da başsağlığı dileyerek ülkesinde matem ilan etti.

Bilge Kağan için de anıt-kabir yapıldı ve bir kitabe dikildi. Yollığ Tegin'in yazdığı metin 1ay 4 günde taş kazıldı. Bilge için büyük cenaze töreni 22 Haziran 735'te yapıldı.

Gök-Türk Devletinin Sonu

Bilge'nin ölümü üzerine Gök-Türk Hakanlığında çöküş belirtileri kendini gösterdi. Bilge'nin yerine sırasıyla oğulları Türk Bilge Kağan ve Tengri Han geçtiler. Fakat devletin idaresi Tonyukuk'un kızı olan annelerinin elindeydi.

Hatun devlete hakim olamadı. Hanedan üyeleri birbirine düştü. Huzursuzluk bütün yurda yayıldı. Durumdan yararlanan Basmıllar, Karluklar ve Uygurlar birleştiler. Aşına ailesinden gelen Basmıl başbuğunu "Kağan" ilan ettiler (742).

Çok geçmeden müttefiklerin arası açıldı. Basmıl başbuğu ortadan kaldırıldı, kağanlığa Uygur başbuğu Kutlug Bilge Kül getirildi.

Ötüken'de artık Uygur devleti başlıyordu (745). Bununla beraber, Gök-Türk çağının bazı aileleri, hatta Tonyukuk soyundan gelenler, Uygur devletinde ve daha sonraki devirlerde bile önemlerini korumaya devam etmişlerdir.

Bibliyografya

Orkun, H. N., *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, 1936-1941. *Tonyukuk Yazıtı*, *Kül Tegin Yazıtı*, *Bilge Kagan Yazıtı*, *Kül Çor Yazıtı*, *Ongin Yazıtı Bölümleri*.

Chou Shu Taipei, 87.

Pei Shih " " 85.

Suei Shu " " ?.

Chiou T'ang Shu " " 85.

Hsin T'ang Shu Taipei, 85.

Agathias, B. G., Niebuhr, C. B. içinde.

Prokopios, J., Haury neşri, Leipzig 1905, 1906, 1913.

Menandros, Müller neşri F. H. G. IV 220-69.

Simokattes, Nşr. C.de Boor, Leipzig, 1987.

Bazin, L., Les Calendriers Turcs anciens et Mediavaux, Lille, 1974.

Chavvanes, E., Documents Sur Les Tou-kious Occidentaux, Petersburg, 1903, (Paris 1941).

Escedy, H., Trade and Relations between the Turks and China, Act. Or. XXI, Budapest, 1968.

Giraud, R., L'Empire de Turc Célestes...?

Gömeç, S., Kök Türk Tarihi, Ankara, 1999.

Liu Mau-tsai, Die Chinesischen Narchrichten Zur Geschichte der Ost-Türken, I, II, Weisbaden, 1958.

Ögel, B., Doğu Gök-Türkleri Hakkında Vesikalar Notlar, Belleten, ayı, 81, 1957.

Taşağıl, A., Gök-Türkler, Ankara, 1995.

Tekin, T., Tunyukuk Yazıtı, Ankara, 1994.

Tekin, T., Orhon Yazıtları, Ankara, 1988.

UYGUR KAĞANLIĞI (744-840)

Uygurlar V. yüzyılda Orta Asya'nın büyük bir kısmına yayılmış olan Töles boylarından bir kısmını teşkil etmekte idi. Bir ara 9 boydan mürekkep olan Uygurlar daha sonra Basmıl ve Karluk boylarının katılımıyla 11 boydan müteşekkil hale geldi.

Çin kaynaklarına göre, Uygurlar sayı bakımından pek kalabalık değillerdi. Fakat çok kabiliyetli ve cesur idiler. Yüksek tekerlekli arabaları vardı. Göçlerde ve harplerde bu arabalarına çok güveniyorlardı.

İlk zamanlarda dağınık halde Orhun-Selenga boylarında oturan Uygur oymakları, Gök-Türklerin kuvvetli oldukları zamanlarda onlara bağlı olarak yaşadılar.

742-743 senelerinde Gök-Türklerin hakimiyeti altında bulunan Karluk, Basmıl ve Uygur oymakları Gök-Türk Kağanı'nı mağlup edip öldürdüler. Gök-Türk devleti ortadan kalkınca Basmların idaresinde yeni hakanlık kuruldu. Uygurlar doğu, Karluklar batı yabguluğunu teşkil ettiler.

744 senesinde Uygur yabgusu, Basmıl kağanını mağlup ederek kendisini kağan ilan etti. Kutluk Bilge Kül Kağan ünvanını aldı. Bu suretle Uygur Hakanlığı kurulmuş oldu.

Kutluk Bilge Kül Kağan ölünce yerine oğlu Moyen-çor geçti. Moyen-Çor Kağan zamanı Uygurların dört yönde genişledikleri bir devirdir. Batıda Altay Dağları'nın güneybatı eteklerinde oturan Karluklar ile Çu ve Talas bölgesinde oturan Türgişler üzerine yapılan seferlerle Uygur Devleti'nin sınırları Sırderya nehri kıyılarına kadar uzadı.

Kuzeyde Kem nehri boyunca yapılan savaşlarda Kırgız isyanları bastırıldı. Çik kavmi Uygurlara bağlandı. Selenga nehri kıvrımında oturan Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatarlar tamamiyle susturuldu. Bunları biz Şineusu yakınında bulunan Moyen-çor Kağan adına dikilmiş olan yazıttan öğreniyoruz.

Moyen-çor Kağan tahta çıktığı zaman Çin çok karışık bir durumda idi. An Lu-shan isyanı imparatorun nüfuzunu yok etmişti. Doğu baş şehri Lo-yang ve batı başşehri Ch'ang-an asiler tarafından zapt edilmişti. Bu sırada Çin'e en büyük yardım Uygurlar tarafından yapılmıştır Kağan bizzat askere kumanda ederek Çinli general ile birlikte sefere çıktı. Bu sırada Uygur Hakanı çok mağrurdu. Uygurların başarılı manevraları ile isyanlar bastırıldı. Önce Ch'ang-an sonra Lo-yang kurtarıldı.

Çin imparatoru da Uygur kumandanlarının şerefine büyük bir ziyafet verdi. Nakışlı, işlemeli, renkli, ipekli kumaşlar, altın ve gümüş kap-kacak hedi-

ye etti. Çin imparatorlarının tahtı salonda yüksekte olan bir set üzerinde kurulur ve buraya merdivenle çıkılırdı. Bu sete hiçbir yabancı çıkamazdı. Bu ziyafet esnasında Uygur Yabgusu merdivenleri çıkararak imparatorun yanına oturmuştur.

758'de Çin imparatoru küçük kızı prenses Ning-kuo'yu gelin olarak Mo-yen-çor Kağan'a gönderdi. Bundan önce başka yabancı hükümdarların akrabalık isteklerine Uydurma Prenses ünvanı verilen Çinli kızlar gönderilmişti. Bu seferki Çinli gelin, imparatorun öz kızı idi. Bu da Uygurlara verilen önemin büyük bir delilidir.

Böğü Kağan

759'da Mo-yen-çor Kağan ölünce yerine oğlu Böğü Kağan oldu. O sırada Çin'de karışıklık vardı. İsyanlar devam ediyordu. İmparator Tai Tsung Uygurlardan yardım istedi.

O sırada güneye giden Uygur kuvvetleri kuzey Çin sınırlarında tahribata başlamıştı bile. P'u-ku Huai-en'in kızı olan Hatun da Hakan ile birlikte geliyordu. Kağan kayınpederi ile kayıinvalidesini görmek için izin istedi.

Eskiden beri Orta Asya Türk kavimleri arasında bulunan bir inanca göre; Güney Çin sıcak ve rutubetli bir iklime sahipti. Bozkır hayatına alışmış olan Türk kavimleri zapt etseler bile uzun zaman bu bölgeye hakim olamazlar, iklimin ve Çin politikasının tesiriyle yumuşayarak Çinlileşirlerdi. P'u-ku Huai-en, bu düşüncenin etkisinde kalarak Böğü Kağan'a mani oldu. Böylece Kuzey Çin hakimiyeti Uygurların eline geçti. Asileri ortadan kaldırma mevzuunda Çinlilerle anlaşma yapıldı. Uygur kuvvetleri yeniden teşkilatlandırıldı. Kararlaştırılan savaş planına göre isyancıları mağlup ettiler.

Böğü Kağan'ın Çin'e yaptığı yardımların karşılığı olarak Çin İmparatoru Kağan'a her sene 2.000 ailenin gelirini gönderecekti.

Bu devirdeki Uygur hakimiyeti bizzat Çinlilerin kendi kaynaklarından rahatlıkla anlaşılmaktadır. Hariciye köşkünde kalan Uygurların sayısı pek çok olduğu gibi bunlar gayet rahat hareket ediyorlardı. 758'den beri her sene alışveriş yapmak için gelen Uygurlar, getirdikleri her atın yerine 40 top ipekli kumaş istiyorlardı. Her sene on binlerce at gönderiyorlardı. Çin hükümeti bundan memnun olmamakla beraber Uygurlardan çekindiği için satın almak mecburiyetinde kalıyordu. Bu uzun zaman böyle devam etti.

Çin seferine engel olmak için Böğü Kaganı öldüren Tun Baga Tarkan 779 yılında Alp Kutlug Bilge ünvanı ile Kagan oldu. Bundan sonraki Kağanlar onun soyundan geldiler. Alp Kutluk Bilge Kağan zamanında da Çin'e baskı devam etti. 787'de Tun Baga Tarkan, Çin sarayına akrabalık ricası ile elçiler gönderdi. Bunu kabul etmek istemeyen imparatora başbakanı Li Pi, iyi tavsiyelerde bulundu.

Uygur hakanları her zaman T'ang sülalesine yardımcı olmuştur. Uygurları darıltmak devlet menfaatine uygun olmayacaktı. Sonunda gelin olarak

Hsien-an Prensesi gönderildi. Bunu müteakip Uygurlar Tibet elçilerine hakaret ettiler ve Tibetle ilişkilerini kestiler. Böylece bu evlilikten Çin lehine olan menfaatler hemen görünmeye başladı.

789'da ölen Alp Kutluk Bilge Kağan'ın yerine oğlu To-lo-ssu, Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge ünvanı ile kağan oldu. Daha önce bahsedilen Beşbalık savaşları bunun zamanına rastlar. 790 sencesinde adı geçen Kağan öldürüldü. Kısa bir karışıklık devresinden sonra Kağan'ın genç oğlu Feng-ch'eng Kağan tahta geçti. Tibet seferinin başarılı kumandanı başbakan da onu destekleyince Uygur ülkesi az çok huzura kavuşmuş oldu.

Feng Ch'eng Kağan 795'te oğul bırakmadan ölünce Uygur büyükleri ve halk el birliği ile çok sevdikleri başbakan Kutlug Bilge'yi Ay Tengride Ülüg Bulmuş Alp Ulug Bilge Kağan ünvanı ile tahta geçirdiler.

Kutlug Bilge Kağan'ın başlıca icraatı; Karluk kabilesinin isyanını bastırması, Tibetlilerin ellerini Doğu Türkistan'dan çekmeye mecbur etmesi ve büyük Doğu Türkistan şehirlerine büyük önem vermesi, gelecekte Uygurların göçüp yerleşmeleri için yeni yurtlar hazırlaması idi.

Kırgızlara karşı yaptığı seferler Kutlug Bilge Kağan'ın adını ebedileştirmişti. Kırgızların mağlubiyeti Orta Asya tarihi bakımından büyük önem taşır. Moyen-çor ve Böğü Kağan devirleri de parlak devirler olmakla beraber Kırgız meselesi halledilmiş değildi. Kırgız zaferi ile Uygur Hakanlığı zirveye ulaşmış oldu. Orta Asya da en geniş sınırlara hakim oldukları gibi siyasi hakimiyetlerine gölge düşüren hiçbir problemleri kalmamıştı. Bol demir cevherine sahip olan Kırgızlar Tibet, İran ve Arap ülkelerine Karluk yolu ile demir ve çelik gönderiyor, karşılığında çeşitli mallar ithal ediyorlardı. Kuze-ye giden bu ticaret yolları Kırgızların elinde idi. Kırgızlar mağlup olunca Uygurların kontrolü altına girmiş oldu.

Uygur hakanlığının zirveye çıkışı T'ang sülalesinin huzurunu bozdu. Bu meseleye çare bulunması lazımdı. Bir taraftan hudut şehirlerindeki garnizonlara daha becerikli kumandanlar tayin etmeye, muhafız sayısını arttırmaya, surları takviyeye, diğer taraftan politik tahrike başladılar.

Kutlug Bilge'den sonra, Tengride bolmuş Alp Külüg Bilge Kağan tahta geçti (805). Bu hakanın en önemli icraatı Türkistan'ın önemli şehirlerinden olan Kuça'yı Tibetlilerin elinden kurtarmış olmasıdır.

808'de ölen Kağan'ın yerine Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan tahta geçti. Muharip ve asi kabilelerin en meşhuru olarak tanınan Sha-t'olar Kan-chou'da Tibetlilerle dost olarak yaşamaktaydılar. Tibetlilerin her savaşında Sha-t'olar önde gidiyorlardı. Uygurlar Tibetlilere saldırıp Liang chou'yu ele geçirdikten sonra Tibetliler Sha-toların Uygurlarla işbirliği yaptıklarından şüphelenmeye başladılar. Shato lar da Ötüken'e gelip Uygurların hakimiyetini kabul ettiler. Bu bize o devirdeki Uygur otoritesinin büyüklüğünü gösteren en büyük delillerden biridir. 812'de Uygur askerleri Gobi Çölü'nün güneyinden geçerek Batıdaki Tibetlilere saldırdılar.

Bu durum karşısında Çin de telaşlandı ve hudut garnizonlarında sıkı tedbirler alındı. 813'de Uygur Hakanı bir elçilik heyeti gönderip evlilik ricasında bulundu. Sıkıntı içinde bulunan Çin maliyesi düğün masraflarını karşılayacak durumda değildi. Bu sebeple Çin imparatoru bu ricayı kabul etmek istemedi. Kendisiyle aynı fikirde olmayan nazırları ise onu ikna etmeye çalıştılar. Çin imparatorluğu çeşitli zorluklar içinde idi. Uygur Hakanının dileği kabul edilmezse bu zorluklar tehlike arz ederdi. Halbuki evet denilse pekçok problem kolayca halledilebilirdi.

Prencesi göndermek hakikaten pahalıya mal olacaktı, fakat Uygurlar hücum ederse onlara mani olmak için gereken ordunun masrafları daha az olmayacaktı. Hem masraftan hem Uygurlardan korkan Çin imparatoru Hakanı yumuşatabilmek için elçiler gönderdi. Fakat Hakan'ın kesin kararlılığı neticesinde evet demek mecburiyetinde kaldı (820).

821 senesi şubat ayında Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan öldü. Yerine, Kün Tengride Kut Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kağan tahta geçti. Ölen Kağan'ın akrabalık isteğini kabul etmiş olan Çin imparatoru da ölünce, bu söz yeni hükümdarlar arasında gerçekleştirildi. Uygur Hakanı'na gelin olarak bir Çinli Prenses'in gönderilişi Tibetlilerin hoşuna gitmemişti. Zorluk çıkarmak için Çin'e akınlar yapmaya başladılar. Fakat Uygurlar hemen imdada yetişti.

821 tarihi Uygur tarihinin önemli bir dönüm noktasıdır. Bu tarihten sonra Uygurlar arasında türlü entrikalar, suikastler birbirini takip eder. Bu karışıklık içinde Uygurların siyasi kudretleri süratle zayıflamaya başlar. Kün Tengride Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kağan, Uygur Hakanlığının iç durumunu düzeltmek için samimi olarak gayret göstermiştir. Bilhassa Uygur-Çin münasebetlerine büyük önem vermiştir. Dış görünüş olarak Uygur Kağan'ına büyük şeref kazandıran bu evlilik aslında Çin lehine idi. Tai-ho Prensesi Uygur ülkesi için bir uğursuzluk timsali olmuş. Çinlilerin politik tahrikleri Hatun yoluyla yürütülmüştü.

Kağan 824'te ölünce yerine kardeşi Ho-sa (Hazar Tegin), Ay Tengride Kut Bulmuş Bilge Kağan ünvanı ile tahta geçti. Bu Kağan devrindeki Çin kayıtlarına gelince, iki ülke arasında bol bol elçiler gelip gitmiş, Çin imparatoru sık sık Uygur elçilerin şerefine ziyafet vermiş, at ticareti karşılığında çok miktarda ipekli kumaşlar verilmişti. Bu devirde dikkatimizi çeken bir diğer husus da, Çinliler bir taraftan Uygurları zayıflatmak için türlü entrikalar çevirirken diğer taraftan Uygur atlarına karşılık gayet yüksek ücretler ödemeye ve kıymetli hediyeler göndermeye devam ediyorlardı.

Kağan 832 senesinde öldürüldü. Kaynaklardan bazıları yeğeni bazıları nazırları tarafından öldürülmüş olduğunu kaydederler. Yerine Hu Tegin, "Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge Kağan" ünvanı ile tahta geçti.

839 senesinde Hakan'ın nazırları tahtı gasbetmek istediler. Bunu meydana çıkaran Hu Tegin onları öldürttü. O sırada seferde olan bir başka Uygur

nazırı Kürebir buna çok sinirlenerek isyan etti. Neticede Kağan öldü. Kaynaklarımızın bazıları Kürebir tarafından öldürülmüş olduğunu bazıları da intihar ettiğini kaydetmektedirler.

Hu Tegin'in ölümü üzerine Ho-sa Tegin Kağan ilan edildi. Aksilikler de birbirini kovaladı. 839-840 kışı çok ağır geçti. Çoğu hayvancılığa dayanan Uygur ekonomisi sarsıldı. Nazırlar arasında da anlaşmazlıklar, hoşnutsuzluklar çıktı.

Hu Tegin'in ölümüne üzülen, Kürebir'e kızan Uygur generali Külüg Baga, Kırgızlarla anlaşarak 100.000 süvarinin başında merkeze hücum etti. Ho-sa Tegin'i ve Kürebir'i öldürdü. Hakanlık otağını yaktı. Bu suretle Kırgızlar Mo-yen-Çor ve Kutlug Bilge Kağan zamanında uğradıkları Uygur taarruzlarının intikamını korkunç bir şekilde almış oldular (840).

KAN-CHOU UYGUR DEVLETİ (SARI UYGURLAR)

840 Kırgız yenilgisinden sonra Uygur kavimleri Hakan sülalesi mensuplarının idaresinde dört tarafa göç ettiler.

Güneye giden Uygurlar Wu-chia (üge) Tegin'i Kağan seçtiler (841). 849 baskınında Kırgızların eline geçmiş olan Tai-ho Prensesini kaçırdılar. Eski imparatorun kızı olan Prensesin Çinlilerin gözünde değeri çok büyüktü. Uygurlar bundan istifade etmek istediler. Fakat aralarında anlaşmazlık çıktı. Çinliler de sha-t'o'ların yardımı ile prensesi kaçırdılar. Bir türlü durumu düzeltmeyen Wu-chia Kağan 847'de Altaylarda öldürüldü.

Bundan sonra Uygur Tarihinin ikinci devresi başlamaktadır. Değişik bölgelere göç etmek zorunda kalan Uygurlar zamanla küçük şehir devletleri kurarak Orta Asya İpek Yolu ticaretine hakim oldular. İşte onlardan biri de Kan-chou Uygur devletidir.

Kan-chou Uygurları kuruldukları günden beri T'ang sülalesi ile iyi geçinmişlerdi. Beş sülale devri boyunca da bu dostluğu devam ettirmeye çalıştılar. Çin imparator kızları ile Uygur Hakanları arasındaki evlenmelerle akrabalık münasibeti de devam etmekteydi. Uygurlar 10.asıra kadar merkezi Tun-huang'da bulunan Çinlilerin "Vazifeye koyuluş ordusu"na bağlı olarak hareket ediyorlardı. 905 yılında bu ordunun çinli kumandanı Çin imparatorundan ayrılıp, Kua, shai, yi ve Hsi isimli 4 vilayetten müteşekkül bir otonom devlet kurmuştu. Bu krallık Uygurlara baskı yapıp, bölge ticaretini ele geçirmeğe kalkınca Uygurlar dayanamadı, 911'de Tegin'in kumandasındaki uygur ordusu krallığın merkezi olan "Tun-huang"ı ele geçirdi.

909 ve 911'de Çin'e elçilik heyetleri gitti. Tun-huang zaferi Kan-chou Uygurlarının Çinliler nazarında itibarını arttırdı.

924'de Jen-mei Kağan Çin'e elçi gönderdi. Çin imparatoru çok memnun oldu. Hediye olarak götürülen "yeşim taşı, amonyak tuzu, antilop boynuzları, Pers brokarları, keçe kumaş, pamuklu kumaş, yeşil ve beyaz şap" bize bölgenin kıymetli ticaret mallarını göstermektedir.

Jen-meı Kağan 924 de öldü. Yerine Tigin Kağan oldu. 925 de Çin'e bir elçilik heyeti gönderdi. 926 da öldü. Onun yerine geçen A-to-yü (Aduğ) de Çin'e sık sık elçi göndermiştir. Çin kaynakları A-to-yü'nün ölümünden bahsetmezler 928 den itibaren Kağan olarak Jen-yü ismi görülür.

Seleflerin çabukça birbirini takip etmeleri Kan-chou'da 924-928 arasında çalkantılı bir durum olduğu fikrini veriyordu. Çin'e giden Uygur elçilerinin sayısı da artmıştı.

931-932 Tangutlar Uygur kervanlarını soymağa başladılar. Bu durum Uygurların da Çinlilerin de hoşuna gitmiyordu. Birlikte mücadele ettiler.

Jen-yu Kağan 933'de öldü. Yerine Jen-meı geçti. 934'de Çin'e giden elçilik heyetinde Sarı Uygurlar da maniheizmin işreti olarak 8 mani rahibi vardı. Jen-meı Kağan'ın ismi 939 tarihine kadar o sülale yıllıklarında görülmektedir. Ölüm tarihi verilmemiştir. Jen-meı kağandan sonra başka hakan ismi de geçmemektedir.

934-935'de Çin elçileri geldiler. Kervanların muhafazası için yeni tedbirler alındı.

Uygurlar 938'de Çindeki yeni hanedanla dostluğa devam maksadıyla zengin hediyelerle bir elçilik heyeti gönderdi. Yeşim taşı ve at ticareti herkes için önemli idi.

Çin'in Kuzey batısındaki küçük şehir devletleri ile daha yoğun ticaret yapabilmek için Çin imparatoru bölgeye Kao Chü-huei başkanlığında bir elçilik heyeti gönderdi. 938 de başlayan yolculuk 943 de tamamlanabilmiştir. Bu uzun seyahatin raporları bize bölgenin etnik, siyasi ve iktisadi durumu hakkında çok şey söylemektedir.

Sarı Uygurlar siyasi olarak 940'dan sonra Hıtay (Ki-tan, Liao)ların 1028'den sonra Tangutların, 1226'dan sonra Cengiz devletinin nüfuz sahası içinde idiler. Bugün halen kuzeybatı Çin'de yaşamaktadırlar.

TURFAN UYGUR DEVLETİ

840'da etrafa dağıtılan Uygur boylarından bir kısmı da batıya giderek Beşbalık, Turfan, Hoço, Kaşgar taraflarında yerleştiler. Kaynaklarda değişik tarihlerde Kao-Ch'ang, Turfan, Beşbalık Uygurları olarak kaydedilmiştir. 840'daki son Uygur Kağanının yeğeni Mengli'yi Kağan seçtiler. Tibet'den endişe duyan Çin, bu Uygur devletini tanıdı, Çin'le dost geçinen bu devletin genişlemesine çinliler pek karışmadılar.

Turfan Uygur devleti, Orta Asya'nın ticaret yolları üzerinde olduğu için iktisadi bakımdan kuvvetlendi. 911'de bağımsız hale gelen Uygur devleti güneyde Tibet, batı Türkistan'da karluk bölgesi ile sınırlıydı. Sanat, edebiyat ve ticaret sahalarında çok ilerledi.

Bilindiği gibi orta Asya'da kurulan Türk Devletleriyle Çin arasında ticaret çok önemli bir rol oynamıştır. Kao-ch'ang uygurlarından Çin'e ilk ticaret heyeti 962 de gitmiştir. 42 kişilik bu heyet Çin sarayına kendi ürünlerini

sunmuşlardır. Daha sonra 965, 981, 985 ve 1004 tarihlerinde ticari heyetlerin Çin başkentine giderek Uygur ürünlerini tanıttıklarını ve ticaret yaptıklarını görüyoruz.

Bu arada Çin imparatoru da uygurlara onları daha iyi tanımak amacıyla resmi elçi gönderdi. 981-984 tarihleri arasında süren bu yolculuk sonunda Wang Yen-te bir rapor hazırladı.

Wang Yen-te'nin uygurlar hakkındaki bu raporu, özellikle Turfan uygurlarının kültür tarihi hakkında değerli bilgiler vermektedir.

Turfan Uygur devleti 1209'da Cengiz Hana bağlanıp, 1368'e kadar Moğol idaresinde varlıklarını sürdürdüler. Barçuk idikut adamlarıyla birlikte cengiz ordusunda görev almış, zaferlerde payı olmuştur. 1211 de Cengiz Han'ın kızı Al-Hatun ile evlenip damat olmuştur.

Bugün de Doğu Türkistan Uygur özerk bölgesi olarak yaşamaktadırlar.

Bibliyografya

H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları-Sine Usu Yazıtı-Karabalgasun Yazıtı bölümleri*, Ankara, 1936-41.

Chiu T'ang Shu Taipei, 1985.

Hsin T'ang Shu Taipei, 1985.

Tsu-chih T'ung-Chien Taipei, 1987.

Tse-fu Yuan Kuei Taipei, 1981.

Sung Shih Taipei, 1987.

Çandarlıoğlu, G., *Ötüken Bölgesinde Kurulan Büyük Uygur Kağanlığı*, İst, 1972.

Çandarlıoğlu, G., *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri*, Taipei, 1972.

Çandarlıoğlu, G., *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynaklarına Göre)*, İstanbul, 2002.

Çandarlıoğlu, G., *Uygur Sarayına gelin giden Çinli prensesler ve bunun arkasındaki politik gerçekler*, İ.Ü. Tarih Dergisi, 1976.

Çandarlıoğlu, G., *Uygur-Çin iktisadi münasebetleri*, İ.Ü. Tarih Dergisi.

Escedy, H., *Uighurs and Tibetan in Pei-t'ing 790-791 A. D., Act.. Or. XVIII*, Budapest, 1965.

Gömeç, S., *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, Ankara.

Hamilton, J., *Les Oughours a l'époque Cinq Dynasties d'apres les documents Chinois*, Paris, 1955.

Hamilton, J., *Toquz-Oğuz et On-Uygur*, Jurnal Asiatique CCL, 1, 1962.

İzgi, Özkan Wang Yen-te Seyahatnamesi, Ankara, 1988.

Mackerras, C., *The Uighur Empire*, Canberra, 1969.

Minorsky, V., *Tamim Ibn Bahr's Journey to the Uygur's* BSOAS, 1948.

Ögel, B., *Uygurların Menşe Efsanesi*, DTCTF Dergisi, VI, 1-2, 1948.

Ögel, B., *Uygur Devleti'nin Teşekkülü ve Yükseliş Devri*, Belleten, Sayı, 75.

Ögel, B., *İlk Töles Boyları*, Belleten, Sayı, 48.

Ögel, B., *Şine-usu yazıtının tarihi önemi*, Belleten, s. 59.

Tsai Wen-shen, *Li Te-yü'nün mektuplarına göre Uygurlar*, Tai-pei, 1967.

TÜRGİŞLER

Talas-Çu-İli-Isık Göl sahasında oturan Türgişler Batı Gök Türklerinin (On-okların) bir kısmını teşkil ediyorlardı. Adları Türkçe'den gelmez.

İstemi, 552'de Türgişlerin de içinde bulunduğu On-okların başına (İstemi) tayin edilmişti. 630'dan sonraki karışıklık yıllarında, Türgiş başbuğu Baga Tarkan yüz kırk bin kişilik bir ordu toplayıp sınırlarını genişletti. Hemen bütün On-okları idaresi altına aldı.

VII. yüzyılın sonlarına doğru en kuvvetli çağına erişen Baga Tarkan, bu sırada devletlerini yeniden kuran Gök-Türk'lerle çatışmak zorunda kaldı. Çinlilerle ve Kırgızlarla işbirliği yaptıysa da 698 Bolçu savaşında Tonyukuk'a yenildi. On-ok sahası Gök-Türk Hakanlığına bağlandı.

Türgişler birkaç yıl sonra Bars Bey kumandasında yeniden isyan ettiler. Bu sefer de Kül-Tigin ve Bilge tarafından 711'de yine Bolçu'da bozguna uğratıldılar.

Gök-Türk tarihindeki 716 olayları sebebiyle batı bölgesinin hakanlıktan ayrılması üzerine, Türgişler 717'de Sulu-Çor adlı bir başbuğu kağan seçtiler. Başkent Talas boyunda Balasagun şehri idi.

Kağan Sulu Orta Asya'ya doğru ilerleyen Emevi Arap ordularına karşı direnmeye başladı. Maveräünnehir'i tekrar ele geçirmeye çalıştı. Türgişler İslam dini inancına değil, Türk ülkesinde Arap hakimiyetine karşı çıkıyorlardı.

Bu durumda müslüman valiler. Çin'den destek umdularsa da olumlu bir sonuç alamadılar. Çin aynı şekilde Müslüman ordularına karşı yardım isteyen Maveräünnehir şchir devletçiklerine de yardımdan kaçındı.

Bir müddet sonra, Türgişler, Kül-çor kumandasında Semerkant yakınlarına kadar sokuldular. Arap kuvvetlerini yenerek kumandanlarını bir süre çember içinde tuttular (721).

Türgiş Tesirinin Artması

Başarısız kalan Müslüman vali Emevi halifesi tarafından azledilerek yerine başkası gönderildi. Yeni vali yerli halk üzerinde şiddetli baskılara girişti. Bu yüzden kalabalık kitleler Türgişlere sığınmaya başladılar. Bu huzursuzluk havası içinde Arap ordularına karşı hakan Sulu, emrindeki kuvvetlerle karşı çıktı. Arap orduları başarı gösteremediler. Çekilmek zorunda kaldılar. 724'teki bu askeri gelişme Seyhun'un doğu bölgelerinin tamamen Türgişlerin eline geçmesiyle sonuçlandı.

Bu durum Arap nüfuzunu gerilettili. Maveräünnehir’de ve diğler yakın bölgelerde idareciler ve halk Türgişlere yakınlık gösteriyorlardı. Başarısız Arap valiler sık sık değıştirilirken Türgiş hakanı, yerli halkın başındakilerle ahenkli bir işbirliğı yaparak, Buhara’yı zapt etti. Bundan sonra Arap kumandan ve valilerinc karşı üst üste başarılar kazandıysa da çok sayıda takviye kuvveti geldiğini haber alınca Buhara’yı boşalttı (732).

Hakan Sulu Maveräünnehir’e karşı son seferinde müttetiklerin sayısını arttırmıştı. Bu Arap nüfuzu yerine Türgiş nüfuzunun geçtiğini gösteriyordu. Hakan Belh’e doğru ilerledi. Cüzcan’da ve Toharistan’da ayaklanma çıkarttı. Fakat bu arada, Araplarla birleşen Cüzcan hükümdarının ihanetine uğradı. Müslüman ordusu Türgiş hakanını dolaşarak arkadan vurdu. Sulu Kağan başkentine döndü ise de uzun zaman hizmet etmiş olan Kül-çor tarafından öldürüldü (738).

Çin’in, Türk başbuğlarını birbirlerine düşürme siyaseti yeniden başarı kazanmıştı.

Türgiş Devletin Sonu

Kara ve Sarı olmak üzere ikili teşkilat halinde yaşayan Türgiş boyları Çin siyaseti sonunda, birbirlerine iyice düşman hale gelmişlerdi. Sarı Türgişler mücadeleyi kazandılar, başbuğları Baga Tarkan (Kül-çor) Kara Türgiş başbuğunu yenerek kendisini “Kağan” ilan etti. Çin’in Onoklar “kağanı” tayin ettiğı Aşina ailesinden Hsin’i yenerek öldürdü. Bunu üzerine Çinliler Kara Türgişleri destekledi. 742’den sonra Kara Türgişlerden hakanlar görüldü.

Türgişler arasındaki mücadeleye Karluklar da katıldılar. Karluklar gittikçe kuvvet kazanarak Türgişlerin yerine kendi hakimiyetlerini kurdular (766).

Bibliyografya

Chiou T’ang Shu, Taipei, 1985.

Hsin T’ang Shu, Taipei, 1985.

Wen Hsien T’ung Kao.

Chavannes, E., Documents Sur les Tou-kioüe Occidentaux, Pars, 1941.

Minorsky, V., Hudud al-Alam, London, 1937.

Orkun, H. N., Eski Türk Yazıtları, Ankara, 1936-41.

Salman, H., Türgişler, Kültür Bakanlığı, 2000.

KIRGIZLAR

Çeşitli kaynaklarda, Hia-kia-Sse, Kie-ka-see, Hakas, Kırkız, Kırgız isimleriyle geçen bu boy Çin kaynaklarında bozkurttan türeyenlerle bir tutulmakta, 5.6 yüzyılda türkleşmiş kabul edilmektedir.

Kırgızlar, Asya Hunları zamanında Baykal gölünün batısında, diğer Türk boyları ile karışık olarak yaşamaktaydılar.

Mukan Kağan zamanında 560'a doğru Gök-Türk hakanlığına bağlanan Kırgızlar, 630'dan sonraki dağınıklık devresinde müstakil hale geldiler. II. Gök-Türk devleti zamanında tekrar Gök-Türk idaresine giren Kırgızlar, 758'de Moyen-çor Kağan tarafından Uygur Hakanlığına bağlandılar. 840'da şiddetli bir hücumla Uygur devletini yıkarak Ötüken'de kendi devletlerini kurdular. Ancak orada fazla kalamadılar. Bütün Moğolistan'ı ele geçiren Kitanlar Kırgızları Ötüken bölgesinden çıkarıp eski yurtlarına sürdüler (920).

Kırgızların X. Asırda Altay-Sayan bölgesinden Tanrı dağlarına geldikleri tahmin edilmektedir. İki bölgedeki boy isimlerine baktığımız zaman ik topluluk arasındaki akrabalığı açık olarak görmekteyiz.

Cengiz Han 1207'de Kırgızları kendine bağladı. 10 yıl sonra direnmeye kalkıştıkları için Cengiz'in oğlu Cuci tarafından yeniden itaate alındılar. Kırgızların bundan sonra hakanları olmadı, reisler idaresinde ve iki kısım yaşamaya devam ettiler. Bugün büyük bir kısmı Kırgızistan Cumhuriyetinde yaşamaktadır.

Bibliyografya

Hsın T'ang Shu.....

Tse-fu Yüan-kuei.....

Arat, R. R., Kırgızistan mad. İslam Ansiklopedisi, 1954.

Ligeti, L., Kırgız Kavim İsminin Menşei, Türkiyat Mecmuası, İstan bul I, 1, 1925.

Ögel, B., Türk Kültür Tarihi, Ankara, 1962.

Taşagıl, A., Çin Kaynaklarına Göre 840 Yılından Önce Kırgızlar, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı 100, İstanbul, 1996.

SABARLAR

Asya Büyük Hun İmparatorluğuna bağlı, Türk boylarından biri olan Sabarlar V.-VII. yüzyıllarda Batı Sibirya ve Kuzey Kafkasya'da tarihi rol oynamışlardır. Sabar adı Türkçe "sapan, başıboş kalan, serbest" manalarına gelmektedir.

Doğudan gelen Juan-juan baskısı karşısında Sabarlar eski yerlerini terk edip batıya yöneldiler. Bugünkü Kazak bozkırlarının güneyinde yaşayan Our-Türk boylarını yurtlarından çıkararak, Tobol ve İşim ırmakları çevresinde yerleştiler (461-465). Sabarlar orada, yerli halkınkinden çok üsün olan külüreriyle yüzyıllarca süren ve hatıraları hala devam eden derin tesirler bıraktılar.

Sabarlar 503 yılında Doğu Avrupa'da göründüler. Bir kısım Bulgar gruplarını kendi federasyonlarına aldılar. Sabarlardan kalabalık bir kitle 515'te İtil-Don nehirleri arasında ve Kafkasların kuzeyinde Kuban ırmağı boyunda yerleştiler. Böylece Bizans'la ve İran ile temas kurdular.

Sabarlar, hükümdarları Balak idaresinde büyük çapta askeri faaliyet gösterdiler. Sasanilerle anlaşarak Bizans'a karşı çarpıştılar (516). Güneye doğru akınlar yaptılar. Daha sonra Anadolu'ya girerek Kayseri, Ankara, Konya dolaylarına kadar ilerlediler. Sabarların büyük savaş gücü ve harp malzemesindeki yüksek teknik Bizans'ta hayret uyandırmıştı.

Balak'tan sonra yerine hatunu Boarık (Buğ-arık) geçti. Bu Türk kraliçesi, güzelliği ile olduğu kadar idareciliği ile de ün yapmıştı. 100.000 kişilik Sabar ordusunun kumandanıydı. Bizans imparatoru Justinianos Buğ-arık ile anlaşmayı tercih etmişti (528). Sabarlar, Sasanilerle Kafkaslarda sürekli ve başarılı savaşlar yaptılar. Fakat özellikle 545'te ağır kayıplar verdiler.

557'de doğudan gelen Avarlardan ağır bir darbe yiyen Sabarların yaşadıkları topraklar çok geçmeden Gök-Türk idaresi altına girdi. Bir kısım Sabar kitlesi Kür nehrinin güneyine dağıldı. VII. yüzyılda büyük bir devlet olarak ortaya çıkan Hazarların esas kitlesini teşkil ettiler. Bugünkü "Sibirya" yer adı Sabar adından kalmazdır.

Bibliyografya

- Prokopios, J., Haury neşri, Leipzig, 1905-06-13.*
Agathias, B. G., Niebuhr neşri, CB içinde.
Baştav, Ş., Sabir Türkleri, Belleten, Sayı 17-18, 1941.
Moravcsik, Gy., Byzantino-Turcica, Budapest, 1958.
Rasonyi, L., Tarihte Türklük, Ankara, 1971.

KARLUKLAR

On-oklara dahil olarak Gök-Türk'lerin bir kolunu teşkil eden Karlukların Çin kaynaklarında Ko-lo-lu şeklinde kaydedilen adı "karlık" "kar yığını" manasına gelmektedir.

V. yüzyılda Karlukların yaşadığı yer Kara-İrtiş ve Tarbagatay bölgeleri idi. Burada daha sonra üç kabileden kurulu birlik halinde bulunuyorlardı. Beyleri, "Kül-erkin" ünvanını taşıyordu. ,

Karlukların İstemi Yabgu zamanında, Gök-Türk hakimiyetinin Hazar'ın kuzeyi ve Maveräünnehir'e doğru gelişmesinde büyük rolleri olmuştu. I. Gök-Türk devletinin yıkılışından sonra, Karluklar da, diğer Türk boyları gibi zaman zaman Çin'e baş kaldırdılar. 650'de yenildilerse de tekrar toplanarak bağımsız hale geldiler. Kuvvetli bir orduları oldu. Hükümdarları Yabgu ünvanını aldı.

Karluklar, Kapgan Kağan tarafından II. Gök-Türk devletine bağlandılar, isyan ettiler, bastırıldılar. Nihayet Çin'in kışkırtmalarıyla Bilge Kağan'ın ölümünden sonra Hakanlığının yıkılmasında etkili oldular.

Gök-Türklerin yerini Ötüken'de Uygurlar alınca, Karluk başbuğu "sol yabgu" oldu Beş-balık bölgesindeki Kariukların da Tun-Bilge adında ayrı bir yabguları vardı. Ancak bütün Karluklar Uygur Hakanlığını üst tanıyorlardı.

Talas Savaşı ve Sonuçları

Türgiş iktidarının çöküntüye doğru gittiği sırada Orta Asya Türk ülkelerinin korunması görevi Karluklara düşmüştü. İslam orduları ile Çin arasında cereyan eden ünlü Talas Muharebesinde Karluklar Araplarla işbirliği yaparak Çinlilerin ağır şekilde yenilmesini sağladılar (751). Bu savaş Orta Asya'nın yine Türk hakimiyetinde kalması sonucunu verdi.

Kısa bir süre Uygurlarla iktidar yarışına giren Karluklar Tarım bölgesinden daha batıya çekildiler, 766'da çöken Türgiş Hakanlığının yerinde, eski Batı Gök-Türk topraklarında hakim oldular.

Ötüken'in üstünlüğünü yine tanıyorlar, siyasi bir isim olarak da "Türkmen" adını taşıyorlardı. Ötüken'deki Uygur hakimiyeti Kırgızlar tarafından yıkılınca (840), Karluk Yabgusu kendisini "Bozkırların kanuni hükümdarı" ilan ederek "Kara Han" ünvanını aldı. Merkez olarak da Balasagun yakınındaki Kara-Ordu şehrini seçti.

Karluk ülkesinden, çok bakımlı ve o çağdaki “Türk ülkelerinin en güzeli” diye bahsedilmektedir.

İslamiyet’i kabul eden ilk Türk kitlesi oldular. Karluklar gelecekteki Türk-İslam Büyük Kara-Hanlı devletinin temelini attılar.

XIII. yüzyıl başlarında, Türkistan’da Kara-Hanlılara bağlı bir Karluk beyliği bulunmakta idi. Beyliğin başındaki II. Aslan Han, 1215 den sonra Moğolların hükmü altına girdi.

Cengiz Han zamanında, Moğol devletinin idaresinde vazife almış Karluklara rastlanmaktadır. Bugün de Tacikistan-Afganistan sınır bölgesinde bir Karluk kabilesi yaşamaktadır.

Bibliyografya

T’ang-shu Taipei.

Arat, R. R., İ. A. mad. Karluklar.

Orkun, H. N., Eski Türk Yazıtları, Ankara, 1936-41.

Chavannes, E., Documents Sur les Tou-kious Occidentaux, Paris, 1941.

Pritsak, O., Karahanlılar Mad., İslam Ansiklopedisi, 1953.

Salman, H., Karluklar, doktora tezi, İstanbul, 1972.

AVARLAR

Avarlar İç-Asya'dayken Hun ve Uar soylarından gelen iki büyük kaileye dayanmaktaydı. Batıya göç sırasında Türk unsurunun artması sonucu, Türkler idareci zümreyi meydana getirdiler. Dil ve teşkilat bakımından Türk kültürü ağırlık kazandı.

Avarlar 558 yılında Sabar hakimiyetini yıktıktan sonra, Kafkaslara doğru ilerlediler. İranlı Alanları kendilerine bağladılar. Bizans'tan da yıllık vergi ve kendilerinin yerleşecekleri araziye istediler. Bizans vergi vermeyi kabul etmekle beraber, Avar akınını durdurmak için aşağı Tuna bölgesinde Slav kitlelerinden bir set kurmaya çalıştı. Fakat Avarlar bu engeli kolayca parçalayıp aşağı Tuna'yı işgal ettiler. Bizansla sınırdaş olduktan sonra Avrupa içlerine geniş akınlara başladılar. Orta Karpatlara girdiler, bugünkü Macaristan'ı tamamen işgal ederek Orta Avrupa'da büyük bir imparatorluk kurdular.

Avarlar batıda Frankları yendikten sonra güneyde Belgrat ve Eszék gibi Bizans sınır-kale şehirlerini ele geçirdiler (582).

Bu sırada Avar Hakanlığının başında büyük bir teşkilatçı olan Bayan Hakan bulunuyordu. 597 yılında, Don nehrinden Calya'ya kuzey Slav bölelerinden İtalya'ya kadar her taraf Avarların askeri faaliyet sahası haline gelmişti. Ordunun asıl çekirdeğini Türk unsuru teşkil ediyor. Çeşitli Slav ve Germen kavimlerinden toplanan kalabalık yardımcı kıtalarla da destekleniyordu.

Avrupa'da 200 yıl kadar süren hakimiyetleri zamanında, Avarların en önemli askeri teşebbüsleri, İstanbul'u kuşatmalarıdır.

İlk kuşatma (619) da olduğu gibi, ikinci kuşatmada da Sasani İmparatorluğu Boğaziçi'ne ulaştığı zaman, Bulgar kuvvetleriyle takviyeli Avar Ordusu da, Balkanları ve Trakya'yı aşarak İstanbul surları önüne varmıştı. Bu kuşatma iki ay kadar sürdü. Ancak ordu donanmasızlık yüzünden başarıya ulaşamadı. Avar ordusu güç şartlar içinde çekildi.

Bu başarısızlık Avar hanlığının nüfuzunu ve itibarını sarstı Devlet zayıfladı. Yardımcı kuvvetler dağıldı. Hakanın ölümünden sonra bağlı kuvvetler, Bizans'ın da teşvik ve desteği ile başkaldırdılar. Uzun mücadelelerden sonra Balkanlar Bulgarların eline geçti. Tuna Sava Bölgesi Hırvat-Sloven gibi Slav kabilelerine Bohemya Çeklerin atalarına terk edildi. Böylece hakanlık iktisadi imkanlarını da kaybetti. VII. yüzyıl boyunca gittikçe kuvvetten düştü. Batıdaki Frank İmparatorluğunun hücumları tamamen ortadan kalktı (805).

Parçalanan Avar gurupları Doğu Macaristan ve Balkanlara dağıldılar. Kısa zamanda Hristiyanlaşarak ve dillerini unutarak yerli kalabalık içinde eridiler.

Avrupa'da Avar Tesiri

Bununla beraber Avar tesiri Avrupa'da devamlı oldu. Kültür bakımından Hırvatistan, Macaristan, Fransa, Arnavutluk bölgelerinde Germen ve Slav sanatları üzerinde Avar-Türk etkileri görüldü.

Avar Hakanlığının en büyük tesiri Slav kavimleri üzerinde görüldü. Slav tarihi uzun yıllar boyunca Türk tarihinin bir parçası halinde gelişti. Kalabalık Slav kitlelerinin çeşitli doğu Avrupa bölgelerine ve Balkanlara dağılması ve teşkilatlanmaları daha çok Avarların liderliğinde oldu. Bu sebeble tarihçiler, eskiden ormanlardan dışarı çıkmaya cesaret edemeyen Slavların, Avarlar sayesinde savaşa alıştıklarını, altın, gümüş at sürüsü sahibi olduklarını belirtmektedir.

Eski Avarların torunları olduğu kabul edilen bir Avar topluluğu bugün Kafkaslarda yaşamaktadır.

Bibliyografya

Menandros, Müller nexri F. H. G. IV 220-269.

Th. Simokattes, C.de Boor neşri, Leipzig, 1987.

A. N. Kurat, Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri, Ankara, 1972.

Macartney, C. A., On the Greek Sources for the History of Turks, BSOAS, XI, 2, 1944.

Moravcsik, Gy., Byzantino-Turcica, I-II, Budapest, 1942-43.

Rasonyi, L., Tarihte Türklük, Ankara, 1971.

HAZAR HAKANLIĞI

Hazarlar Sabar Türklerinin devamıdır. Adları da (aslı Kazar, yalnız gezer, dolaşır) Sabar adına benzer. Kafkaslar ve Karadeniz'in Kuzey düzlüklerinde VII.-X. yüzyıllarda Doğu Avrupa Tarihinin en önemli Türk devleti durumunda olan Hazar Hakanlığı kuvvetli teşkilat, canlı ticari faaliyeti, dini hoşgörüsü ve iktisadi refahı ile dikkati çeker.

Kafkaslara hakim bir kavim olarak ortaya çıkan Hazarlar 558'den sonraki yıllarda Sasanilerle savaşa giriştiler. VI. yüzyılın sonlarına doğru Hazarlar Bizans'ta "Hazar" adı ile tanınıyor, fakat "Türk" diye anılıyorlardı. Bu sırada Hazarlar, Gök-Türk Hakanlığının, batı da en uç kanadını meydana getiriyorlardı.

VII. yüzyılın başlarında Hazarlar ile Bizans arasındaki siyasi ve askeri münasebet gelişmeye başladı. Bu gelişme Sasanilere karşı yürütülen Gök-Türk politikasının gereği olarak ve Gök-Türk hakanının buyruğu üzerine oldu. Hazarlar Derbent'i geçip Gürcistan'a girdiler Tiflis'i kuşattılar. Azerbaycan'a akınlar yaptılar. 626'ya doğru Bizans imparatoru da Tiflis önlerine gelerek Hazarlarla anlaşma yaptı. Onlardan sağladığı 40 bin atının desteği ile İran içlerine yürüdü. Bu baskılardan dolayı Sasaniler de gerileme başladı. Hazarlar da Tiflis'i zapt ederek bazı Ermeni kitlelerini himayelerine aldılar (629).

Asya'da Gök-Türk Hakanlığı Çin hakimiyetine girerken, 630'lardan itibaren Hazarlar bağımsız bir devlet olarak hayatlarını sürdürdüler.

Hazar Hakanlığı, İran karşısında Bizans'ın en iyi dostu durumundaydı. Türk-Bizans işbirliği sayesinde zayıflayan Sasani imparatorluğu, İslam kuvvetleri tarafından çökertilmişti (634-637). İran toprakları Arapların eline geçtikten sonra, İslam ileri hareketi bir yandan Kafkaslara yani Hazarlara doğru, diğer taraftan Suriye Anadolu yönünde yani Bizans'a doğru geliyordu. Bu gelişme Hazar Bizans ittifakını kaçınılmaz hale getirmekteydi. Bu işbirliği, iki tarafın hükümdar aileleri arasında evlenmelere varacak ölçüde değer kazandı. Zaman geldi ki, Bizans tahtında, Hazar Hakanının torunu bulundu. (VI. Leon, Hazar Prensesi Çiçek'in oğlu idi.)

665'den sonraki yıllarda Karadenizin kuzeyindeki "Büyük Bulgarya" devleti parçalandı. Böylece Dinyeper'e kadar uzanan düzlükler Hazarların eline geçti.

Hazar Hakanlığı, Kafkasların güneyinde İslam ileri hareketine karşı yolları kapamıştı. Bu yüzden Araplarla Hazarların mücadeleleri şiddetli ve devamlı oldu.

İlk büyük Arap taarruzu, Halife Osman zamanında, 651-652'de yapıldı. Derbent'i aşarak Hazar başkentine kadar sokulan Arap kuvvetleri geri püs-kürtüldü. Hazar'lar güneye doğru inip Ermenistan'a girdiler. Bundan sonra yarım asır müddetle sınır boyu çarpışmaları devam etti.

VIII. asrın ilk yarısında Hazar-Arap çarpışmaları şiddetlendi. Bu büyük mücadele Ermenistan ve Azerbaycan bölgelerinde görüldü.

758 de Hazar ordusu Hilafet topraklarına yürüdü. 760'dan sonra da Tiflis'i tekrar ele geçirip Ermenistan'a girdi.

Bu çağda İslam İmparatorluğu en kuvvetli zamanını yaşıyordu. Arap ordularına karşı gösterilen bu çetin direniş Hazar devletinin gücünü açıkça ortaya koymaktaydı.

VIII.-IX. yüzyıllarda Hazar Hakanlığı, Çin ve Bizans ile aynı ayarda olmak üzere Doğu Avrupa'nın en büyük siyasi teşekkülü durumundaydı. Hazar Hakanı yirmi beş kralın başı olarak gösterilmektedir.

Hazar Devletine bu siyasi güçlülüğü sağlayan sebeplerin başında, Ortaçağın en canlı ticari faaliyet bölgesinin merkezinde yer almış olması gelmekteydi. Hazar ülkesine İskandinavya'dan ve Volga boylarından kürk ve diğer ticaret malları, Çin'den ve Türkistan'dan kumaş ve ipek Bizanstan türlü sanat ve süs eşyası geliyordu. Bunlar Hazar şehirlerinde pazarlanıyor, Orta Asya, Doğu Avrupa ve Yakın Doğu ülkeleri arasında bir yandan diğer yana akıyordu.

Bu ticari canlılık, Hazar Hakanlığına bolluk ve zenginlik getirmişti. Hazarlar bal, mum, un, kadife, kürk, arıcılık ve bal mumu ticareti ile meşgul oluyorlardı. Devlet hazinesinin kaynakları, ülkeye giriş noktalarında, ayrıca kara, deniz ve nehir yollarının belirli yerlerinde elde edilen gümrük resimleri ile tacirlerden alınan 1/10'luk vergilerdi.

Hazarlar denizde ve nehirlerde gemiler işletiyorlardı. Ayrıca ülkede tarım için verimli topraklar ve pek çok meyve bahçeleri bulunmaktaydı. Şehircilik de gelişmişti. Hazarların kurdukları çeşitli şehirler arasında en önemlisi başkent İtil (veya Hanbalık) idi. Semender şehrinin etrafında 4 bin kadar bahçe bulunmaktaydı.

Hazar Hakanlığı eski Gök-Türk devlet teşkilatını devam ettiriyordu. Kuvvetli bir ordusu vardı. Hakim olduğu geniş sahada asayiş ve ulaşım güvenliğini sağlıyordu. Bu sayede VII. IX. yüzyıllar boyunca Doğu Avrupa'da tam manasıyla bir "Hazar Barışı" çağı gerçekleşmişti.

"Hazar Barışı" ulaşımı hızlandırmış, mal değişimini arttırmıştı. Bunun sonucu olarak Hakanlık doğulu, batılı milletlerden türlü dinlere mensup kişilerin kaynaştığı bir ülke haline gelmişti.

Hazar'lar aslında eski Türk-bozkır dini olan Tanrının birliği inancına dayalı Gök-Tanrı itikadında idiler. Fakat milletlerarası sıkı ilişkiler sonucunda ülkede İslamlık, Hristiyanlık ve Musevilik de yayılmıştı. Her cemaat tam bir vicdan hürriyeti içinde kendi imanının gerektirdiği ibadet ve ayinler ya-

pabilmekteydi. Hazar şehirlerinde camiler, kiliseler, sinagoglar yanyana bulunuyordu. İslamlık IX. yüzyıl ortalarında Harezmîliler aracılığı ile yayılmıştı. Ortodoks Hristiyanlık Bizans'tan gelmiş ve 860'dan sonra artmıştı. Musevilik ise Hakan'la ailesinin ve idareci zümrenin diniydi. Hazarların Museviliğe dönmeleri Bulan adlı hakan zamanında olmuştu (VIII. yüzyıl).

Musevilikten gelişen Karay mezhebine mensup Hazarlar ve diğer Türkler "Karaim" diye anılmışlardır. Karaimler Hazar ülkesinde gittikçe kalabalıklaşmıştır. Zamanımızda Kırım, Lehistan ve Türkiye'de yaşayan Karaimler onların torunları kabul edilmektedirler.

"Hazar-barışı" (Pax Khazarica) nın sağladığı huzurla gelişen ticari faaliyetin en önemli tarihi sonuçlarından biri Rus-Slav devletinin ortaya çıkışına yardımcı olmasıdır.

İskandinavya-Bizans ticaret yolu üzerinde avcılık ve bal üretimi ile uğraşan Slav-Fin karışımı kabileler yaşamaktaydı. Bunlar, ticari maksatlarla İskandinav bölgesinden gelen denizci Vareglerden Rus diye adlandırılan maceracı bir grubun idaresine girmişlerdi. IX. yüzyılın ilk yarısında yavaş yavaş Hazar örneğine göre siyasi bir yapı da kazanmışlardı.

Rurik adlı bir Vareg-Rus, 862'de önce Ladoga gölü etrafında kendi otoritesini tanıttı. Sonra Orta Özü (Dinyeper) sahasındaki Hazar Kalesi Samba'ta'ya geldi ve tabii statüsü altında ticari ve siyasi faaliyetlere girişti. Rurik'ten sonra başa geçen Oleg Türkler tarafından kurulduğu anlaşılan Kiev şehrini elde etti ve burayı Knezlik (beylik)merkezi yaptı (1082). Böylece ilk Rus siyasi kuruluşu ortaya çıktı. Rus knezliklerinde büyük ölçüde Türk tesiri görülmekteydi. Mesela bu devir Rus devlet başkanları uzun müddet "hakan" ünvanını taşımışlardı.

Macar Devletin Kuruluşu

Hazar Hakanlığı, Macar Devletin de kurucusu durumundadır. Aslen Fin-Ugor olan Macarlar Ural dağlarındaki eski yurtlarından bozkırlara inerek, buradaki Ogur Türkleri ile beraber yaşamışlar, V. yüzyıl sonlarında, özellikle On-Ogurlarla birlikte Kuzey Kafkaslarda, Kuban nehri dolaylarında oturmuşlardı, dört yüz yıl Türklerle bir arada yaşamının tabii bir sonucu olarak Macarlar Türk bozkır kültürünün derin tesiri altında kalmışlardı. Ona göre teşkilatlanmışlar, hayvan beslemeyi, çiftçiliği bağcılığı, kanun kavramını ve yazıyı öğrenmişlerdi. Bugünkü Macarca'da mevcut sözlerin bir kısmı o devirden kalmadır.

Macarlar doğudan gelen Peçenekler karşısında, IX. asrın ikinci yarısında batıya doğru harekete geçtiler. Hazar Hakanı, Peçeneklere kendi ülkesinden yol vermek zorunda kaldı. Fakat bu tehlikeye karşı Macar birliğini de sağlam tutmayı düşünüyordu. Bunun için Türk soyundan Almış oğlu Arpad'a tam yetki verdi ve onu kabile sayısı bakımından çoğunluğunu Türklerin meydana getirdiği Macar kabileler birliğinin başbuğu olarak ilan etti.

889'da kendilerine yönelen ikinci büyük Peçenek taarruzu yüzünden Macarlar, Arpad'ın idaresinde Tuna-Tisa bölgesini işgal ederek bugünkü Macaristan'daki vatanlarını kurdular (896). Üç yüz elli yıl kadar devam eden Arpad sülalesi Bizans kaynaklarına göre 1000 yılında Hristiyanlığı kabul etmiştir. "Türk" ülkesi manasında zikredilen "Türkiye" diye Macarların diğer adı olan "Ungar, Hongrie, Hungarian vb." sözü Türkçe On-Ogur'dan gelir.

Hazar Hakanlığının Sonu

Hazar Hakanlığı X yüzyılın ortalarından itibaren gücünü kaybetmeye başladı. Ücretli asker gittikçe arttığı için ordu yavaş yavaş milliliğini kaybetti. Memlekette dil ve din birliği yoktu. Ordu kuvvetten düşünce asayiş ve bilhassa ticaret güvenliği sarsılmış, ekonomik denge bozulmuştu. Sosyal huzursuzluklar baş göstermişti.

Bu durumdan Slavlar faydalandılar. Ticaret örtüsü altında ülkeye girip etrafa saldırılara geçtiler. Hazar kıyılarındaki kasabaları yağmaladılar, yakıp yıktılar, ahaliyi öldürdüler (910-943 yılları). Hiçbir yerde emniyet kalmadı. Kiyev Knezi Svytoslav, Türk tarzında kurup donattığı kalabalık kara ve nehir kuvvetleriyle Hazarları yendi. Başkenti zapt etti, diğer şehirleri yıktı (965).

Hazarlar dağıldılar. Kırım'a doğru çekilenler topluluk hayatını devam ettirmeye çalıştılar. Hazarlardan bazı hatıralar yabancı ülkelerde yaşamaya devam etti. Hazar denizinin adı bu hatıralardan biridir.

Bibliyografya

- Theophanes nşr. C.de Boor, 2 Cilt, Leipzig, 1883-85.*
İmp. Nikephoros III, Botaniates'e İthaf Mikhail Attaleiates, (1034-1079),
Fr. çev. H. Gregoire Byz, (1958), s. 325-362.
Artamanov, İ., İstoria Khazar, Moskova, 1962.
Czegledy, K., Khazar Raids in Transcaucasia in, 762-764, A.D.
Dunlop, D. M., History of the Jewish Kharazars, Princeton, 1967.
Golden, P. B., Khazar Studies, Budapest, 1980.
Kurat, A. N., Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri, Ankara, 1972.
Rasonyi, L., Tarihte Türklük, Ankara, 1971.
Szisman, S., Decouverte de la Khazarie, Paris, 1970.
Şeşen, R., İbn Fadlan Seyahatnamesi, İstanbul, 1975.
Togan, Z. V., İbn Fadlan's Reisebericht Leipzig ZDMG 1939.

PEÇENEKLER

Peçenekler, Gök-Türk Hakanlığına bağlı kitlelerden biriydi. Isık göl-Balkaş dolaylarında yaşamakta idiler. Gök-Türk devleti çözüldükten sonra Batı Sibirya'ya çekildiler. 9.-11. Yüzyıllardaki son göç hareketinin ilk dalgası olarak batıya doğru yayıldılar. Yurtlarından çıkardıkları Macarların yerine, Don-Kuban havalisine geldiler (860-880).

Daha sonra Peçenekler Don nehrinden Özü'nün (Dinyeper) batısına kadar uzanan bozkırlarda durakladılar. Burada herbiri ayrı başbuğun idaresinde sekiz bey halinde yaşıyorlardı (X. yüzyıl ortaları).

Peçeneklerin en geniş sınır komşusu Kiyef Rus Knezliği idi. 915'de Knez İgor zamanında bu araziye ilk Peçenek akını yapıldı. Peçeneklerin Ruslarla yanyana yaşadıkları 1036 yılına kadar, 11'i büyük çapta olmak üzere bu akınlar tekrarlandı.

Düşmanlık çok kere Rus saldırılarından veya Peçenek düşmanlarını korumaya kalkışmalarından ileri geliyordu. Bazen de Peçenekler Rus topraklarına birbirleriyle dövüşen Knezler tarafından çağrılıyorlardı. Peçenek-Rus mücadeleleri, Hazar Hakanlığını yıkan Svytoslav zamanında kızıştı (946-972). Peçenekler 968'de Kiyev'i kuşattılar. Bizans'la savaştan dönen Svyatoslav'ı mağlup ettiler.

Peçeneklerin Ruslarla devam eden mücadeleleri Bizans'ın çıkarlarına uygun düşüyordu. Çünkü bu suretle Rusların Karadeniz'e inmeleri imkansız hale geliyordu.

Peçenek-Bizans dostluğu daha 915 yılında başlamıştı. Bizans, Ruslara ve Tuna Bulgarlarına karşı askeri desteğe ihtiyaç duyuyordu. İstanbul'dan sık sık Peçenek Başbuğlarına elçiler ve hediyeler gönderiliyordu. İki taraf arasında ticari faaliyet de canlıydı.

Doğu yönünde ise Peçeneklerin huzuru tam değildi. Uzlar (Oğuzlardan bir bölük) batıya doğru ilerliyor. Peçeneklerin doğu kanadına baskılarını arttırıyorlardı. Bunun sonucu olarak Peçeneklerin bir kısmı 942-970 arasında Macaristan'a gidip yerleşti. Asıl kitle de yavaş yavaş batıya kaymaya başladı. XI. yüzyılın başlarında Peçenekler Turla (Dinyester) boyuna indiler. Böylece Karadeniz düzlüklerindeki Peçenek hakimiyeti iyice zayıfladı. Bu durumdan Ruslar faydalandılar. Knez Yaroslav, yabancı kuvvetlerle takviye edilmiş ordusuyla Kiyev civarında Peçeneklere ağır bir darbe indirdi (1036). Peçenekler daha batıya çekildi, aradaki siyasi münasebet kesildi. Bu arada

Bizans da Bulgar meselesini halletmişti. Artık dış yardıma ihtiyaç duymuyordu. Bizans ile Peçenekler arasındaki siyasi temaslar zayıflamıştı. Siyasi durumdaki bu değişiklik Peçenek akınlarını Balkanlar üzerine çevirdi. 1026-1036 arasında Bulgaristan, Makedonya ve Trakya'ya seferler tertip edildi. Bu arada iç çekişmeler başladı. Başbuğ Turak bir ara Peçenek boylarını kendi idaresinde toplamıştı. Diğer Başbuğ Keğen hakimiyet iddiasına girişti ve sonunda Bizans'a sığındı. Bu yüzden Trakya'ya yapılan akın felaketle sonuçlandı. Turak yenildi ve esir düştü.

Peçenek Bizans mücadelesi devam ediyordu. Fakat öte taraftan bazı Peçenek kitleleri Bizans sınırları içerisindeki Bulgaristan'a yerleştirdiler. Bunların bir kısmı da Bizans ordusunda görev almıştı. 1048'den sonra sayıları artan Peçenekler Selçuklulara karşı Anadolu'ya gönderilmek istendi. Ancak, Üsküdar yakasına geçirilen 15 bin kadar Peçenek atlısı böyle bir vazifeyi kabul etmeyerek Boğaziçi'ndeki gemiler kasten kaldırıldığı için atlarının sırtında yüzerek Boğazın Rumeli yakasına çıktılar. Tuna'ya döndüler. 1071'deki Malazgirt Muharebesinde de Bizans ordusundaki bir kısım Peçenek kuvvetleri soydaşları olan Selçuklu Türklerinin tarafına geçmişlerdi.

Oğuzlardan bir kısım olan Uzlar, Peçenekleri Volga ötesindeki yurtlarında atarak orayı işgal etmişler (860-870) ve sonra da batıya yönelmişlerdi.

1048'den sonra Uz kitlesi Özü bölgesine, Kiyef Rusyası'nın güneyine kadar yayıldı. Fakat Rus knezleri bir araya gelerek Uzları kendi bölgelerinden uzaklaştırdılar. 1060'taki bu yenilgi üzerine daha batıya çekilen kalabalık Uzlar 1065'te Bizans ve Bulgar direnişini kırarak Tuna'yı geçtiler. Peçeneklerin arkasından Makedonya'ya ve Trakya'ya girerek Selanik ve Pele Ponnesos'a kadar ilerlediler.

Ancak Uzlar bu topraklarda tutunamadılar. Bir taraftan salgın hastalıklar, diğer taraftan Peçenek hücumları Uzları kırdı. Geri kalan bir takım Uz Macaristan'a akın teşebbüsünde (1069) başarı elde edemedi. Artık bir kuvvet olmaktan çıktılar. Bir kısım Uz kalıntıları Bizans ordusuna katıldı, bazıları çeşitli bölgelere dağıtıldılar. Güney Rusya'ya dönenler de Kiyev etrafına yerleşti.

Peçenekler Yeniden Bizans Karşısında

Az bir zaman sonra, Peçenekler kendilerini toparladılar. 1081-1091 yıllarında Bizans ile şiddetli çatışmalara giriştiler. Bu savaşlar Anadolu'nun Selçuklular tarafından fethini kolaylaştırdı.

Peçenek başbuğu Çelgü, yanında Macar kralı ve kuvvetleri olduğu halde Lüleburgaz'a kadar ilerledi. Çelgü'nün savaşta yaralanarak ölmesi üzerine Peçeneklerin başına Tatuş geçti. Tatuş Kumanlardan takviye alan orduları ile Silistre'de imparator Aleksios kumandasındaki Bizans ordusunu bozguna uğrattı (1087). Peçenekler, daha sonraki yıllarda da Bizans kuvvetlerini yer

yer mağlup ettiler. Filibe ve civarından sonra, Edirne'ye Keşan'a kadar Trakya'ya hakim oldular. 1090 yılında Çekmece'ye yaklaştılar. Ayrıca Anadolu'daki soydaşları ile de işbirliğine giriştiler.

O yıllarda Oğuzların Çavuldur boyundan İzmir beyi Çaka, kuvvetli donanması ile adalardan bazılarını zapt ederek Adalar Denizine hakim olmuştu. İstanbul'u zapt etmek üzere Peçeneklerle de temas kurmuştu.

Bizans bu durumda, tarihinin en buhranlı dönemlerinden birine girmişti. Edirne'de Peçenekler, Adalar denizinde Çaka Beyin donanması, Marmara kıyılarında Selçuklular tarafından üç ağızlı Türk kışkacı içine sıkışmıştı. İmparator Aleksios Avrupa Hristiyan dünyasına başvurmak zorunda kaldı. Bu ricalar, Haçlıların Türk-İslam ülkelerine doğru harekete geçmelerinin sebeplerinden biri olmuştur.

Fakat Bizans İmparatoru Türkler içinde kendine bir yardımcı buldu. Uzluların arkasından Balkanlara kadar gelmiş olan Kumanların başbuğlarından Togurtak (veya Tugur Han) ve Bönek ile anlaşarak onları Peçenekler üzerine saldırttı. Peçenek kuvvetleri, Çaka Beyin kıyıya yanaşmasını beklemek üzere, Meriç nehri kenarında karargah kurmuşlardı. Bu arada 40.000 Kuman süvarisinin baskınına uğradılar ve mahvoldular (1091).

Siyasi tarihleri böylece sona eren Peçeneklerden arda kalanlar dağıldılar. Bir kısmı Macaristan topraklarına yerleştirildi. Bir kısmı Uzlularla ve Kumanlarla karıştı. Balkanlarda kalanlar daha çok Vardar kıyılarına iskan edildiler.

Anadolu, Sırbistan, Rusya, Macaristan ve Kafkaslarda bazı yer adlarında ve halk efsanelerinde Peçeneklerin hatıraları hala yaşamaktadır.

Bibliyografya

Anna Kommena, C. Neuman, Griechische Geschichtschreiber und Geschichtsquellen im 12. Jahrhundert, Leipzig, 1888.

Kurat, A. N., Peçenek Tarihi, İstanbul, 1937.

Kurat, A. N., Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri, Ankara, 1972.

Németh, Gy., Die inschriften des schatzes Von Nagy Szent-Miklos Budapest, 1932.

L. Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara, 1971.

KUMAN (KIPÇAK)LAR

Kuman, Türk lehçelerinde “sarımurak”, “solgun” manasına gelmektedir. Bunun için Rus dilinde kendilerine aynı manaya gelen “Polovet” Almanca da “Falben” denilmiştir. Kıpçak adı “öfkeli, birden kızan” şeklinde açıklanmaktadır. Kumanlar, Türklerin sarışın tipidir. Kadınlarının güzelliği tarihte ün yapmıştır.

Kıpçak kitlesi Batı Gök-Türk topluluklarından biriydi. Kıpçaklar, Bal-kaş’dan İrtiş’e kadar hakim bulundukları sırada güneyden Kumanların gelmesiyle daha güç kazanarak, Volga üzerinden batıya yönelmişlerdi. 1061’de ve sonra kendilerinden kaçan bazı Uz ve Peçenek guruplarını hizmete aldığı gerekçesi ile 1068’de Rus knezlerinin müttefik kuvvetlerini yenen Kuman (Kıpçak)lar Güney Rusya sahasında yerleştiler ve Moğol istilasına kadar Karadenizin kuzeyindeki bozkırları hükümleri altında tuttular. Boylar “Han” ünvanını taşıyan başbuğlarının idarelerinde idiler.

Kuman hakimiyeti 1080’lerden Balkaş gölü-Talas havalisinden Tuna ağzına kadar yayıldı. Kuman-Kıpçak sahası o zamandan itibaren Doğu’da Kıpçak bozkırı diye anılmıştı. Batı’da aynı bölgeye “Komania” deniliyordu.

Kumanların maksadı toprak işgali değildi. Kendi güvenleri için bozkır sınırları ötesindeki siyasi toplulukları daima baskı altında tutmak istiyorlardı. Güvenlik sağlayıcı barış şartlarını, karşı taraf sözünden dönmedikçe bozmuyorlardı.

1096’da Kiyev’e gönderilen iki Kuman elçisinin öldürülmesi savaşa yol açtı. Tugur Han ve Küre idaresindeki Kumanlar bazı kasabaları yıktılar, Kiyev’i ve civarını yağmaladılar.

Kiyev prensi Vladimir Monomach 1097’de tertiplelediği büyük toplantıda knezleri uzlaştırdı ve Rus direnişini teşkilatlandırdı. 1103’te bütün knezlerin başında Kumanlara karşı büyük bir başarı kazandı.

Kuman’lar buna kısa aralıklarla şiddetli akınlar halinde cevap verdiler. Fakat ilk Rus halk edebiyatını zenginleştiren bu devamlı çarpışmalarda değerli başbuğlarını teker teker kaybeden Kumanlar kuvvetten düşüyorlardı. XIII. yüzyılın ikinci yarısında biraz toparlanan Özü Kumanları Rus knezleri karşısında ağır yenilgiye uğradılar. Fakat bir yıl sonra başbuğ Könçek idaresinde Kumanlar Prens Igor kumandasındaki müttefik Rus ordusunu aşağı don boyunda kuşatarak yok edip bütün kumandanlarını esir aldılar (1185). Rusların milli destanı olan Igor Destanının konusu bu savaştır.

Don ve Kuban dolaylarındaki Kuman-Kıpçakların Gürcülerle yakın münasebetleri olmuştur. Gürcü kralı II. David, aralarında Hristiyanlığın yavaş yavaş yayıldığı Kıpçaklarla anlaşarak Selçuklulara karşı koymak istemiş ve bir Kuman prensesi ile evlenmişti. Daveti üzerine kayın pederi Atrak, kendisine bağlı kalabalık Kuman kitleleri ile Gürcistan'a gitti (1118). Atrak'ın yanında 40.000 aile vardı.

Bu Kıpçak-Kumanlar Çoruh, Kür dolaylarını büyük ölçüde canlandırdılar. Oralandaki Müslüman emirlikleri idareleri altına aldılar. 40.000 süvari ile Azerbaycan ve Şirvan'a seferler yaptılar. 1123'te Tiflis'i alarak Gürcü krallığının başkenti haline getirdiler. İspir ve Oltu'ya kadar ilerlediler. Doğu Anadolu'daki Saltuklu, Sökmenli, Mengüçüklü, Artuklu beyleri ve Azerbaycan Atabeyliği ile mücadele ettiler. Daha sonra Gürcü krallığının başkumandanlığını da kendi üzerlerine aldılar. Ünlü başbuğ Kubasar başkumandan oldu. Böylece, anası tarafından Kıpçak olan güzel Kraliçe Tamara devrinde (1184-1213) Gürcü krallığı en parlak çağını yaşadı. Kutlu Arslan gibi Kıpçak beyleri devletin idaresine yön veriyorlardı. Kıpçak başbuğunun kardeşi Sevinç idaresinde yeni kitleler kuzeyden ülkeye geldiler (1190' larda). Gürcistan'da Kıpçak-Kuman unsuru arttı. Bazıları Selçuklu hizmetine girdi. Azerbaycan Atabeyi bir Kıpçak idi. Kumanlardan Kırım yarım adasında kalanlar şehirlere yerleşerek ticaret hayatına atıldılar. Bazı küçük kasabalar kurdular. Kumanlar Asya'da Harzemşahlar Devleti ile temas halinde idiler. Harezm Sultanı Alaeddin Tekiş bir Kıpçak prensesi ile evlendi. Bu Türk-İslam devletinde askeri vazifeler alan Kuman'lar Harezmşahların sınırlarının genişlemesinde büyük hizmet gördüler. XIII. yüzyılın başında Harezmşahlar devleti askeri gücünün hemen hemen tamamı Kıpçaklardan meydana geliyordu. Fakat bu ordu Moğollar tarafından yok edildi.

Kuman-Kıpçaklar aynı yıllarda Mısır'da da varlıklarını ortaya koymuşlardı. Bozkırlarda dâğınlık ve gittikçe daralan imkanlar hayat şartlarını zorlaştırdığı için, kıtlık ve hayvan hastalıklarının arttığı yıllarda Kıpçaklar bir Slav geleneğini benimseyerek sıhhatli ve gürbüz çocuklarını, para karşılığında daha zengin başka ülkelere göndermeye başlamışlardı. Mısır'da Eyyubi devleti askeri gücünü yabancılardan sağlamak zorunda olduğundan böylece Kıpçak bozkırından getirilen Kıpçak, Oğuz ve Çerkes gençlerini sevinçle kabul ediyor ve onları özel kışlalarda eğitiyordu. Bu sırada Mısır'da çok sayıda Kuman-Kıpçak delikanlısı orduda görev almaktaydı.

Nihayet İzzeddin Aybeg'in, 1250'de, Eyyubiler yerine sultan ilan edilmesi ile kurulan Mısır Türk devleti kısa zamanda Kuman-Kıpçak unsurlarının eline geçti. Sultan Kotuz'dan sonra, Sultan Baybars hem kudretli bir asker, hem yüksek bir idareci olarak kendini gösterdi. İslam hilafetini canlandırdı. Moğolları Suriye'den uzaklaştırdı. Yerine geçen Sultan Kalavun da Kıpçak'tı. Moğol-Ermeni-Frank müttefik ordularını mağlubiyetlere uğrattı.

Büyük İslam hükümdarı olarak anayurdu ile bağlantıyı devam ettirdi. Kalavun'un evlatları devleti, Çerkes kölemenleri devrine kadar idare ettiler (1290-1382). Bu devirde Mısır'da yerli halkın dışında kalanlar için umumi dil Türkçe ve kültür Türk kültürü idi.

Kıpçak Bozkırında kalan Kumanlar Moğollar karşısında tutunamadılar. 1223 Kalka savaşında ve özellikle 1239'daki büyük savaşta uğradıkları ağır yenilgiler dağılmalarına sebep oldu. Borç-Han idaresindeki Moldavya Kumanları Hristiyanlığı kabul edip oralarda yerleşirken, Başbuğ Köten idaresindeki diğer Kuman kitlesi Macaristan'a sığındı. Bir kısmı Balkanlara gitti, bir kısmı İdil dolaylarında kaldı. Kıpçak Bozkırı sahasında Altın-Ordu Devleti kurulduktan sonra Kuman-Kıpçakların etkisi artık sona ermişti.

Peçenek-Uz-Kuman (Kıpçak)ların Tarihi Roller

X.-XIII. yüzyıllar boyunca Doğu Avrupa-Batı Sibirya bozkırlarına hakim olan Peçenek-Uz Kuman (Kıpçak)ların tarihi rolleri oldukça geniştir. Bu Türk boyları Rus'ların Karadeniz'e inmelerine ve Balkanlara sarkmalarına izin vermemişlerdir. Dağıstan havalisi, Terek boyu ve civar bölgelerin Türkleşmesinde etkili olmuşlardır.

Avarların Slavları teşkilatlandırmaları gibi Peçenek ve Kuman idarecilerinin de Balkanlarda büyük hizmetleri görülmüştür. Kumanlar Bizans'a karşı Slav-Bulgar istiklal mücadelesini yürütmüşlerdir. 2. Bulgar Devletinin Çarı Asen Kuman asıllıdır.

1330'larda ortaya çıkan ilk Romen devletinin kuruluşunda da Kumanların rolü önemlidir. Bu devletin kurucusunun adı Basar-aba (Aba Türkçe unvandır) idi. XV.-XVI. yüzyıllardaki Romen devlet adamlarının adları da Türkçe'dir. Ak baş, Bilik, Bars, Kazan, ötemiş vb. gibi. Basarabya bölgesinin adı da Basar-aba'dan gelir.

Bugün Romanya'da yaşayan Gagauzlar Hristiyanlaştırılmış bir Uz kitle-si sayılmaktadır. Ana dilleri Türkçe'dir. Dobruca'da kurulan küçük devlet de (1345-1417) Kıpçaklarla ilgilidir.

Bibliyografya

Anna Komnena, C. Neuman, Griechische Geschichtschreiber und Geschichtsquellen im 12. Jahrhundert, Leipzig, 1888.

Niketas Khoniates, Niketas Bryennios, C. D. Boor neşr. Leipzig, 1987.

Theodoros Podromas Migne, P. G. 133. 1003-1424, Moravcsik-Byzantinoturcica.

Georgios Pakhymeres, Akropolites neşr, Heisenberg.

Arat, R. R., Kıpçak Mad. İslam Ansiklopedisi.

Arat, R. R., İ. A. mad. Kıpçak.

A. N. Kurat, *Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri*, Ankara, 1972.

Marquart, J., *Über das volkstum der Komanın*, 1914.

Németh, G., *Die Volksnamen quman und qun KCsS, I*, 1938.

Rasonyi, L., *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971.

Rasonyi, G., *Tuna Havzasında Kumanlar*, *Belleten*, Sayı, 11-12, 1939.

Usta, Aydın 13. Yüzyıldaki Moğol istilasına kadar Kıpçakların Kafkasyadaki faaliyetleri, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Tarih Dergisi*, Sayı, 154.

OGUR'LAR (BULGARLAR)

Atilla'nın 453'te ölümü üzerine küçük oğlu İrnek, kendisine bağlı Hun kitleleri ile Orta Avrupa'yı terk ederek doğu yönünde yeni topraklara çekilmişti. Hunlar Karadeniz kıyılarına geldiklerinde başka Türk zümreleri ile karışmışlardı. Bu karışmadan doğan yeni topluluk Türkçe "Bulgar" (Bulgamak-Karışmak) diye anılmaya başladı (480'ler). Bu sebeple İrnek Bulgar hükümdar ailesinin atası sayılmıştır.

Hun kitleleri ile karışan Türklerin asıl adı "Ogur"du. Tuna ağzından Volga'ya kadar, Karadeniz kuzeyindeki bozkırlarda ayrı boy birlikleri halinde oturuyorlardı. Ural dağlarının doğusundaki yurtlarından Sabarlar tarafından uzaklaştırılınca, 461-465'lerde bu bölgeye gelmişlerdi.

Ogurlar Oğuzların kardeşleridir. Birbirlerinden milattan önceki yıllarda ayrılmışlar ve zamanla dillerinde z-r ayrılığı belirmişti. (Ogur'lar ve sonraki Bulgarlar Türklerin R'li konuşan Batı kolu idi) Motun devrinde adı geçen Ting-lingler (Türkçe: Teyinli-Sincaplı, yani sincap kürkçüleri) Ogurlardandı.

Ogurlar yaşadıkları bölgelerde kürk ticareti ile tanınmışlardı. Oğuzların hayvan yetiştiriciliğine karşılık. Ogurlar avcılıkla ve ticaretle meşgul oluyorlardı. Ayrıca iyi çiftçiydiler. Her çeşit tarımı ve meyveciliği zamanına göre en yüksek seviyede yapıyorlardı.

Ogurlar batı Sibirya'daki yurtlarında iken, Chih-ch'i Şanyü Devleti (M.Ö. 36) çökmüştü. Kuzeye çekilen Hun kalıntıları ile Ogurlar komşu oldular.

Daha sonraki yüzyıllarda Kafkasların kuzeyi ve Karadeniz düzlüklerinde Sarı (Ak) Ogur: 5, 6, 9, 10 ve 30 Ogur adları ile kabile birlikleri halinde yaşarlarken Avrupa Hun İmparatorluğuna bağlandılar. Attila'dan sonra da İrnek tarafından batıdan getirilen Hun kitleleri ile birleşip Bulgar devletini kurdular. Doğuda kalan Ogur kitleleri ise önce Sabarların sonra da Gök-Türklerin idaresi altına girdiler.

Batıdaki "Dokuz-Ogur" kitleleri yıllık vergi aldığı Bizans'la bazen dost bazen hasım olarak ilişkilerini devam ettirdi. Slav kitlelerini ileri sürerek yapılan devamlı baskı sonunda, Bizans imparatoru başkentin korunması için "Uzun Sur"u yaptırmaya mecbur oldu. Dokuz Ogurlar 530'da Bizans ordusu ile İtalya Savaşlarına katıldılar.

Fakat Bizans Türklere karşı oynaya geldiği oyununu Ogurlara da uyguladı: Dokuz-Ogur ve Otuz-Ogur kardeşlerin arasını açarak birbirleri üzerine saldırttı. Yeniden Dokuz-Ogurlardan bir kısmı Trakya'ya götürüldü. Böylece Karadenizin kuzeyindeki Ogur hakimiyeti zayıfladı. Avar yollarında rastladıkları Ogur-Bulgar kitlelerinden bazılarını yanlarına alarak batıya doğru ilerlediler.

Avar Hakan'ı Bayan'ın emrinde Dalmaçya'da savaşıyan Bulgarlar 626 İstanbul kuşatmasında Avarlara yardımcı kuvvetler teşkil ettiler. Bunlar VII. yüzyılın 2. Yarısında Balkan'lara, Kuzey İtalya'ya, Macaristan'a, Bavyera üzerinden İtalya yarım adasına dağıldılar.

BULGAR DEVLETLERİ

Büyük Bulgarya

Devlet teşkilatı düzenindeki ilk Bulgar (Ogur) birliğinde On-Ogurlar çoğunluk halindeydi. Bunlar, daha ziyade Kafkas'lara doğru olan sahada oturuyor ve evvelce Gök-Türklere bağlı bulunuyorlardı.

Gök-Türk İmparatorluğunun 630'dan sonraki buhranlı devresinde Bulgarlar da diğer Türk kitleleri gibi idareyi ellerine alarak devlet kurmuşlardı.

Devletin kurucusu başbuğ Kurt idi. Sülalesinin Asya Hun Tanhularından geldiği söylenmiştir. Kurt'un, dağınık Ogur kabile birliklerini birleştirerek siyasi teşkilat meydana getirdiği ülkesine "Büyük Bulgarya" deniliyordu. Fakat devlet uzun sürmedi. Kurt'un ölümünden (665) az sonra, komşu Hazar Hakanlığının baskısına dayanamayarak parçalandı.

Çoğunluğu Otuz Ogur olan bir kitle kuzeye çekildi, bunlara "İtil Bulgarları" denilmektedir. Kurt'un oğullarından Bat-Bayan, Hazar'lara bağlı olarak, Macarların ve On-Ogur Bulgarların başında Kafkasya'daki yurtta kaldı. Küçük kardeş Asparuh, kalabalık Bulgar kitleleri ile Tuna'ya yöneldi. Balkanlara geçti (668) ve elverişli toprakları zapt ederek yeni Bulgar devletini kurdu (679).

Bu devlet, yıllık vergiye bağlanan Bizans tarafından 681'de tanındı.

Tuna Bulgar Devleti

Asparuh (679-691)'un Dobruca'nın güneyinde kurduğu devlet siyasi ve askeri yönlerden kısa zamanda gelişti. Sağlam temellere oturtulan devlet Ogur Türkleri tarafından kurulmuş en uzun ömürlü siyasi teşekkül odu (bugünkü Bulgaristan).

Bulgarlar, burada ufak kabile hayatı yaşayan, devlet fikrine yabancı Slavlara vatan, devlet ve millet kavramalarını öğretmişler, onları teşkilatlandırarak, Bizans karşısında kendilerini koruma kabiliyetini kazandırmışlardır.

Tuna Bulgarlarının en sıkı münasebetleri Bizans ile idi. Bizans İmparatoru II. Justinianos, Bulgar Han'ı Tervel'in yardımı ile 2. defa tahta çıkabilmişti (705).

Bulgar Hanlığı 716'da Bizans ile bir ticaret anlaşması yaptı. Bu anlaşma gereğince, 717-718 yıllarında İstanbul'un Araplar tarafından kuşatılmasında, başkent ortaklaşa savunuldu. Bu işbirliği Bulgar Devletine iktisadi imkanlar ve huzur sağlamaktaydı.

Ancak VIII. yüzyıl ortalarında Bulgar ülkesinde iç mücadeleler başladı. Karışık durumu fırsat bilen Bizans, Bulgarya'ya üst üste seferler tertipledi, tahribat yaptı. IX. yüzyıl başında Krum adlı ünlü bir Bulgar hükümdarı iktidara geldi (803-814). Krum, iyi bir teşkilatçı ve iyi bir askerdi. Güney Macaristan'ı ve Transilvanya'yı hakanlık sınırları içine kattı. Bu süratli gelişmeden ürken Bizans İmparatoru I. Nikepheros erken davranarak onu baskıya almak istedi. Hanlık başkentini tahrip ederek ilerledi. Fakat hızla gelişen savaşlar sonunda bozguna uğradı, ordusu yok edildi, kendisi de savaş meydanında öldü (811).

Bizans tahtına geçen II. Mikhael, İmparatorluğun doğu eyaletlerinden getirdiği birliklerle takviyeli ordusunu yeniden düzenledi ve Bulgarlar üzerine yürüdü. Krum Han, Bizanslıları bir kere daha yendi. Artık Bizans'ı ortadan kaldırmaya hak kazanmıştı. Sofya, Niş ve Belgrad şehir kalelerini işgal ederek 813'de Filibe üzerinden Edirne'ye ulaştı. Arkasından İstanbul'u kuşattı (814 baharı). Fakat muhasara faaliyetleri içinde iken ansızın ölüverdi.

Bulgarlarda Kültür Değişmesi

Krum'un oğlu Omurtag Han (814-831) Bizans ile 30 yıllık bir ticaret anlaşması imzaladı. Tuna-Sava-Drava havzasını ele geçirdi. Orta Avrupa'nın Maros ırmağı havalisindeki büyük tuzlaları yeniden işletmeye açmak sureti ile devletine büyük bir gelir kaynağı kazandı. Omurtag Han zamanı, Tuna Bulgarlarının tarihinde en parlak devir oldu. Şehirler kuruldu, saraylar, geniş ölçüde inşaat, su yolları, abideler yapıldı. Bunlar arasında en ünlüsü Madara Şumnu yakınındaki Krum Han'ı temsil eden kitabeli kaya kabartmasıdır.

Bulgar Türkleri sayıca çok azdı. Slavların o tarihte yazıları bile yoktu. Fakat kalabalıktılar. Slavlar devlet hizmetine alınıyorlardı. Türklerle evlenmeler artmaktaydı. Kalabalık Slav halkın dili üst tabakada yayılıyordu. Böylece Türkler Slavlaşmaya başladı. Bu oluş Omurtag Han'dan sonra hızlanarak devam etti. Boris Han 864'te ortadoksluğu resmen kabul etti. Hristiyan olduktan sonra Bulgar Hanlığı, Türk devleti karakterini büsbütün kaybederek Slav-Bizans kültür çevresine girdi.

İtil (Volga) Bulgar Devleti

Büyük Bulgarya Devletinin parçalanması üzerine İtil-Çolman (Kama) sahasına çekilen Bulgarlar orada Hunlardan, Sabarlardan Uzlardan ve Hazarlardan bazı kalıntılar buldular. Böylece bölge daha büyük bir hızla türkleşmiş oldu.

İtil Bulgar Devleti sağlam bir teşkilat halinde kurulmuştu. Bu sayede, Moğol istilasına kadar, 5.5 asır yaşayabildi. Bulgarlar iyi çiftçi oldukları kadar ticaretle de başarı gösteriyorlardı. Verimli toprakları otlakları, ormanları vardı. Hayvancılık, devecilik kürkçülük gelişmişti. Birçok şehir ve kasabalar da kurmuşlardı. İtil kıyısındaki başkent "Bulgar" şehri IX.-XII. yüzyıllarda doğu Avrupa'nın en önemli ticaret merkezi idi.

Bulgar Hanı Almış, Müslümanlığı aslından öğrenmek istediğini bildirince, Abbasi Halifesi din adamlarıyla, mescid yapımı için mimarlardan kurulu bir heyeti Bulgar şehrine gönderdi (921-922). Bu heyete dahil olan İbn Fadlan'ın seyahat notları XI. yüzyıl Türk Kültür Tarihi bakımından çok önemlidir. İslamiyet'i kabul eden itil Bulgarları çoğu Avrupa'da Türk-İslam kültürünün temsilcisi oldular. Camiler yapıldı, kadılık kuruldu, diğer İslam ülkeleri ile temasa geçildi. İslam kültürü, devletin çöküşünden sonra da devam etti.

İtil Bulgar Devleti XIII. yüzyılda Moğol saldırılarına uğradı. İlk saldırı zararsız atlatıldı fakat Batu Han idaresindeki asıl büyük ordu, doğu Avrupa'dan önce Bulgarlara çarptı. Moğollar ahaliyi öldürdüler, şehirleri ve köyleri yıktılar, cami ve hamamlarla süslü, 50.000 nüfuslu Bulgar şehrini tamamen tahrip ettiler (1236).

Onlar çekildikten sonra, kılıç artığı Bulgarlar, eski Bulgar şehrini yeniden şenlendirmeye çalıştılar. Fakat bu sefer de Altınordu Hanı Pulat Timur Han tarafından şehir 2. defa ağır tahribata uğratıldı (1361).

Bulgar şehri son defa Timur'un Toktamış'a karşı yaptığı sefer sırasında, 1391'de tahrip edildi. Halk bir daha tutunamadı, dağıldı. Bir kısmı Kazan nehri boyuna göçtü. Sonraki Kazan Hanlığının esas nüfusunu bunlar meydana getirdi.

Bugün aynı bölgede yaşayan Çuvaşlar, eski Bulgarların torunlarıdır.

Bibliyografya

Prokopios, J., Haury neşri, Leipzig, 1905, 1906, 1913.

Agathias, B. G., Niebuhr, C. B., İçinde.

Menandros, Müller neşri, F. H. G. IV, 220-69.

Theophylaktos Simokkattes, Nşr. C.de Boor, Leipzig, 1987.

Orkun, H. N., Eski Türk Yazıtları, Kurum Han Kitabesi, Madara Kabartması bölümleri, Ankara, 1936-41.

Ahmetbeyoğlu, Ali Bulgar Hakanlar listesi, İst. Üniv. Ed. Fak. Tarih Ens. Dergisi, 14, 1994.

Ahmetoğlu, A., Omurtag Han (814-831), Türk Dünyası Tarih Dergisi, Ekim 1989, Sayı 34, s. 42-46.

Ahmetbeyoğlu, A., Kurum Han, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Ocak 1989, Sayı 25, s. 45.

Kafesoğlu, İ., Bulgarların Kökeni, Ankara, 1985.

Benzing, J., Das Hunnische, Donaubolgarische und Wolgabölgarische, Ph. T, Fund, I, 1959.

Beşevliev, V., Les Inscriptions protobulgares, Byzantion, XXV-XXVII, 1955-57.

Beşevliev, V., Proto-Bulgar Dini, Belleten, Sayı 34, 1945.

Feher, G., Die Inschrift des Reiterreliefs von Madara, Sofia, 1928.

Kafesoğlu, İ., Bulgar Türkleri, İstanbul, 1984.

Kurat, A. N., Bulgar Mad. İslam Ansiklopedisi, 1944.

Rasonyi, L., Tarihte Türklük, Ankara, 1971.

Runciman, S., The Bulgar Empire.

A. N. Kurat, Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri, Ankara, 1972.

Sismanov, İ. S., L'Etymologie du nom Bulgar, KS7, IV, 1, 1903.

İSLAM ÖNCESİ TÜRK KÜLTÜR TARİHİ

Türk tarihinin ilk zamanları daha ziyade Asya Avrupa bozkırlarında geçmiştir. Türk yaşayışı, düşünce tarzı, inançları, dünya görüşü, örf ve adetleri, bozkır kültür özellikleri göstermektedir.

Bozkırlar, otlakları ile besiciliğe elverişli, kuru tarıma imkan verecek ölçüde rutubeti yüksek yaylalardır. Tarihi bir kültürün meydana gelmesi için coğrafi şartlar ve iklim yeterli değildir. İnsan unsuru da önemli rol oynar.

Bozkır kültürünü göçebe kültürü ile karıştırmamak gerekir. Bozkır (Türk) kültürü at ve demir üzerine kurulmuştur. Göçebelcerin hayatında at birinci planda görülmez. Demire ise pek çok göçebe kavim kültüründe rastlanmaz.

Bugün batılı ilim adamları da bozkır kültürünün ilk Türkler tarafından ortaya konulduğunu kabul eder. Tarıma değil besiciliğe elverişli olan bozkır sayesinde Türkler o devrin sürat aracı atı evcilleştirmiş, hayvan yetiştirmiş, ata binen ilk kavim olmuştur.

Bozkır kültürü daha kuruluş günlerinden başlayarak yerleşik kültürden ayrılıklar göstermekte idi.

1- Yerleşik kültürlerde, iktisadi açıdan, köylü yalnız kendi ailesine yetecek kadar toprak parçası ile ilgilenirken, bozkır insanı yüzbinlerce hayvanın dağıldığı geniş otlakları düşünmek zorunda idi.

2- Yerleşik kültür insanının dünyası sadece evi ve tarlası idi. Daima yeni otlaklar için bir iklimden diğerine koşan bozkırlının ise tecrübesi artmış, ufku genişlemiştir.

3- Yerleşik kültürdeki hareketsiz, sakin hayata karşılık, bozkır kültüründe canlılık vardı. Kalabalık sürüleri uzak otlaklara sevk etmek, hastalıklardan korunmak, su için mücadele etmek, sürü ve sahiplerinin emniyetini sağlamak hep tecrübe isteyen işlerdi. Sürü sahipleri daha iyi korunabilmek, düşmanlara karşı daha kuvvetli olmak amacıyla birleşmeye başladılar. Bu birleşmeler gittikçe büyüyerek devlet teşkilatı haline geldi.

4- Yerleşik kültürün ilk zamanlarında daha ziyade "aile için haklar" yürürlükte iken bozkır insanı, mücadeleciler ve savaşçı nüfus ile toplulukların bir arada huzurlu yaşayabilmeleri için, karşılıklı saygı, sevgi anlayış içinde bir hak ve adalet düzenine inanıyordu. Bu inancın sonucunda da hukuki bir nizam ortaya çıkmıştır.

Şimdiye kadar genel tarifini yapmaya çalıştığımız Türk kültürünün özelliklerini teker teker görelim.

Sosyal Yapı

Aile (Oğuş):

Aile sosyal bünyenin çekirdeği durumundaydı. Türk ailesi anne, baba, çocuktan müteşekkil bugünkü modern aileye benzer küçük aile tipidir.

Eski Yunan, Roma, Slav aileleri büyük ailelerdi. Aile reisi ailenin diğer fertleri üstünde kesin söz sahibi idi, onlara kendi mülkü gibi muamele ederdi. Bu ailelerde mülkiyet kollektifti.

Türklerde ise mülk ortaklığı yalnız otlaklar ile hayvanlar üzerinde idi. Evlenen erkek veya kız baba ocağından hisselerini alarak ayrılır, yeni bir ev kurardı. Baba evi ise en küçük oğula kalırdı.

Türk toplumunda kadın, erkek eşit haklara sahipti. Tek kadınla evlenme yaygındı. Kadın cemiyetde saygı görürdü. Ata biner, ok atar, top oynar, hat-ta güreş gibi ağır sporlar yapardı. Cemiyetin çekirdeği olan ailenin yapısı devletin bütün kuruluşlarını etkilemektedir.

Soy (Urug):

Aileler birliği, aralarında kan bağı ve dayanışma olan topluluktur,

Boy (Bod):

Siyasi dayanışma amacıyla bir araya gelen soylardan teşekkül eder. Aralarında dil birliği vardır, başında bey bulunurdu. Beyin görevi hak ve adaleti düzenlemek, gerektiğinde boyun çıkarlarını korumaktı. Belirli toprakları ve savaşıları vardı. Malları başka topluluklarınkinden özel damgaları ile ayırt edilmekteydi. Aile ve soyların temsilcileri seçici heyeti meydana getirirdi. Bu heyet eski Türk devletlerinde mevcut meclislerin, ilk küçük örnekleridir.

Bodun:

Boylar birliğine bodun denir. Başında Han bulunurdu. Aralarında sıkı bir işbirliği bulunan siyasi topluluklardır.

İl (Devlet):

Bodunların birleşmesinden meydana gelirdi. Vatan, koruyan, milleti huzur ve barış içinde yaşatan bir siyasi kuruluştur. Kan bağı ve dil birliği değil, amaçlar önemlidir.

İslam öncesi Türk devletlerinde gördüğümüz il teşkilatının temel özellikleri şöyle özetlenebilir. 1-İstiklal, 2-Ülke, 3-Halk, 4-Kanun (töre), şimdi bunların o devirdaki hususiyetlerini görelim:

1- İstiklal (bağımsızlık):

Devlette gerçek istiklal, bunun yalnız idareci zümre tarafından değil, bütün halk tarafından istenmesiyle belirir. Böyle bir ortak bağımsızlık şuuru, Türkler arasında çok eski zamanlardan ve her zaman var olmuştur.

Türklerde istiklal duygusunun temeli Türk kültüründe yatmaktadır. Bozkırlı Türk her zaman yer değiştirme imkanına sahipti. Bu yüzden ağır dış baskılara ve esarete boyun eğmiyordu. Geçim vasıtası olan hayvanlarını alarak hür iklimlere doğru gidebilmekte idi. Bozkırlının bu davranışında kendisine en büyük yardımcısı at idi. Bozkır'ın güç yaşama şartları da onun için hayat mücadelesinde iyi bir öğretici idi.

Hür yaşama alışkanlığının sonucu olan bağımsızlık anlayışı küçükten büyüğe herkesin içine işlemiştir.

2- Ülke:

Her bağımsız devletin hak ve yetkilerini yasal olarak kullanabildiği coğrafi sahadır. Ülkesiz millet düşünülemez.

Türk hakanlıklarında ülke hükümdar ailesinin mülkü değil, bütün milletin ortak toprağıydı. Türk hükümdarı toprağı şahsi malı gibi kullanamazdı. Toprak devlet başkanının korumakla görevli olduğu ata yadigarı idi. Eski Türkler yalnız hür ve müstakil oturabildiği toprağı vatan sayardı. Bu şartlar bulunmadığı zaman yeni yurt arardı.

3- Halk:

Eski Türk topluluklarında kişiler özel mülkiyete ve ferdi hukuka sahiptiler. Özel mülkiyetleri haklarının ve hürriyetlerinin en güzel örneğidir.

Bozkır Türk devletlerinde öyle bir hürriyet havası vardı ki, en küçük bir aile bile başlı başına bir il sayılabilirdi. Bu teşkilat sayesinde birliğe dahil boylar birbirinden kolayca ayrılabilir istenilen yerde yeniden il kurabiliyordu. Bozkırlı Türk devletlerinde sadece otlaklar ve yaylaklar devlet malı idi. Buralardan faydalanan sürü sahiplerinden alınan vergilerle ilin ortak ihtiyaçları karşılanırdı.

Eski çağlarda insanların çoğu, yaşam için gerekli enerjiyi insan gücü ile sağlıyorlardı. Bozkır kültüründe ise bu ihtiyaç hayvan gücü ile karşılanıyordu. Bir toplulukta imtiyazlı zümreler başlıca üç sebeple meydana gelmektedir. İktisadi açıdan geniş topraklara sahip olmak idari-siyasi açıdan askerliği meslek edinmek ve dini açıdan ruhban sınıfına mensup olmak. Ekonomik açıdan toprağı bağımlı olmayan Türk topluluklarında "Toprak köleliği" söz konusu değildir. Siyasi açıdan yerleşik medeniyete sahip topluluklarda askerler imtiyazlı bir sınıftır. Türklerde ise kadın erkek bütün fertler tabii ve devamlı savaşçı olduklarından askerlik ayırıcı bir özellik sayılmazdı. Eski Türklerin Gök Tanrı inancında ruhban sınıfına yer yoktu.

İslam öncesi Türk devletleri, herhangi bir ailenin kılıç zoru ile meydana getirdiği bir yığınlar birliği değildi. Eski Türk topluluklarında devlet-millet el ele idi.

4- Kanun (Töre):

Eski Türk sosyal hayatını düzenleyen hukuki kaidelerin bütünüdür. Töre çevre ve şartlara uygun yaşayabilmcnin gerekli kıldığı yeniliklere kendini

uydurabilmekteydi. Türk hükümdarları pratik idareciler oldukları için yerine ve zamana göre meclislerin tasvibini alarak töreye yeni hükümler getirebiliyorlardı. Bununla beraber törenin adalet iyilik, eşitlik ve insanlık prensipleri anayasa niteliğinde değişmeyen maddeler idi.

Hükümranlık

Eski Türk hükümranlık anlayışı “karizmatik”tir. Yani Türk hükümdarına idare etme hakkının tanrı tarafından verildiğine inanılır.

Kut

Eski Türk devletlerinde siyasi istikrar kavramı “kut” deyimini ile ifade ediliyordu. Bütün eski Türk devletlerinde ortak olan bu görüş Kutadgu Bilig’de çok güzel anlatılmıştır. “Kut’un tabiatı hizmet, şiarı adalettir... Fazilet ve hizmet kut’tan doğar... Beyliğe yol ondan geçer... Her şey kut’un eli altındadır, bütün istekler onun vasıtası ile gerçekleşir, ilahidir... Bey bu makama sen kendi gücün ve isteğin ile gelmedin, onu sana Tanrı verdi... Hükümdarlar iktidarı Tanrı’dan alırlar...”

Gök ve dört yön Türk devletinin mekanını meydana getiriyordu. Devlet yeryüzünde idi, fakat iktidar Tanrı’dan geliyordu. Güneşin doğduğu yer (sol) en kutsal yön sayılmakta idi. Sonra sırayla batı (sağ), güney ve kuzey geliyordu.

Türk hükümdarları gücünü Tanrı’dan almakla beraber, Türk toplulukları dini cemiyet değildir. Hükümdarlar da insandır. Hakları değil, görevleri vardır. Hükümdar dağınık boyları toplayıp nüfusu çoğaltmakla, halkı doyurmak ve giydirmekle görevlidir. Hükümdarların millet yolunda gece uyumadan gündüz oturmadan çalışması gerekiyordu. Görevlerini yapamayan hükümdar hakkında Tanrı kut’u geri aldı diye düşünülürdü.

Tahta çıkışta da töre hükümleri geçerliydi. Siyasi iktidarın kaynağını Tanrı’ya bağlamak, hakanı Tanrı huzurunda sorumlu tutmakta, bu düşünce tarzı icraatın millet tarafından kontrolüne imkan sağlıyordu. Bu kontrolde meclisler vasıtasıyla yapılıyordu.

Devlet Teşkilatı

Meclisler:

Bozkır Türk devletlerinde daimi bir devlet meclisi (danışma kurulu) vardı. Meclise eski Türklerde toy denirdi. Yılda bir kere genel kurul toplantısı yapılırdı. Bu toplantı sırasında ordu teftiş edilir. Hayvan sayımı yapılır. Memleket meseleleri hakkında konuşulurdu.

Bozkır Türk devletlerinde inanç ve vicdan hürriyeti de daima mevcuttu. Türk inanç felsefesi soy, dil ve din yönlerinden insanları birbirinden ayırmaya elverişli değildi.

Din işlerini dünya işlerinden ayrı tutmak ve mahalli kültürlere dokunmama geleneği daha sonraki İslam Türk devletlerinde de devam etmişti.

Devlet Başkanı:

İslam öncesi Türk devletlerinde hükümdarlar Şan-yü, kagan, han, yabgu, ilteber gibi ünvanlar taşımışlardır. Hükümdarlık belgeleri ise; otağ (hakan çadırı), örgin (taht), tuğ (sancak), davul, kotuz (sorguç) idi. Tahtlar altından yapıldı. Tuğların tepesine altın bir kurt başı takılırdı. Hükümdarların tahta çıkışı, onu bir keçe halının üzerine oturtarak, ya da kalkan üzerinde havaya kaldırılarak kutlanırdı.

Hatun:

Hükümdarın birinci hanımına verilen ünvân. Eski Türk devletlerinde hatunlar da söz sahibi idiler. Hatunların ayrı sarayları ve askerleri vardı. Devlet meclisine katılırlar, elçileri kabul ederlerdi. Hatunlar gelecek hakanların anneleri idiler. Bu bakımdan ilk hanımın anne ve babasının Türk olmasına dikkat edilirdi.

Veliahd:

İslam öncesi Türk devletlerinde hükümdar ailesinin her ferdi aynı kanı taşıdığı için tahtta eşit hakka sahipti. Hükümdar öldüğü zaman prensler arasından en uygunu seçilirdi.

Siyasi Faaliyet:

Büyük Türk devletlerinde dış işleri dairesi en önemli kuruluşlardan biriydi. Bu kuruluşun emrinde çeşitli dillerde konuşan ve yazan bir heyet çalışırdı. Yazılara Tanhu'nun resmi mührü basılırdı. Casusluk yapmadıkları sürece elilere dokunulmazdı. Şüpheli hareketleri görülen yabancı temsilciler hapse atılır veya sürgünde göz altında tutulurdu.

Dış siyasette öncelikle ticari ilişkilere önem verilirdi. Hanedanlar arası akrabalık kurmak dış siyasetin bir geleneği haline gelmişti. Siyasi nitelikteki bu evlenmeler sonucu doğan çocuklar veliaht olmazdı.

İç siyasetin en önemli konusu da dağınık Türk boylarının tek bayrak altında toplanmasıydı.

Töre'de suçların cezası oldukça şiddetliydi. Adam öldürmek barış zamanında başkasına kılıç çekmek, hırsızlık, hayvan kaçırma, ırza tecavüz gibi suçların cezası idamdı.

Suçun devlet takibine uğraması eski Türkler arasında kan davası güdülmesine mani oluyordu.

Adil teşkilat iki kademeliydi. Bir hükümdarın başkanlığındaki siyasi suçlara bakan Yüksek Devlet Mahkemesi, diğeri hakimlerin idaresindeki mahkemelerdi.

Ordu:

İslam öncesi Türk devletlerinde askerliğe özel bir meslek gözüyle bakılmazdı. Hemen her Türk savaşçı idi. Ücretli asker sınıfı yoktu. İdarecilerin hepsi aynı zamanda ordu kumandanları idi.

Tümen diye anılan en büyük birlik, on bin kişilikti. Tümenler binlere, yüzlere, onlara ayrılmış başlarına ayrı ayrı kumandanlar tayin edilmişti. Bu onlu teşkilatlanma günümüze kadar gelmiştir. Onbaşısından en üst seviyedeki subayına kadar orduyu belli bir kumanda zincirine bağlamak ülkeyi milli birlik havasına sokuyordu.

Türk orduları o çağların en kudretli askeri gücünü meydana getiriyordu. Ordunun yiyecek ve malzeme ikmalı en zor şartlarda bile gayet iyi yapıldı. Türkler yiyecek ihtiyacını kurutulmuş et konservesi ile karşılıyordu. Ordunun gerisinde binlerce baş sığırın sevk edilmesine lüzum kalmıyordu. Kurutulmuş konserve et diğer devletlerden 500-1000 sene önce Türklerce bilinmekteydi.

Türk orduları her çağın tekniğine göre en etkili silahlarla donatılırdı. O devir için Türklerin kullandığı çift kavisli yaylar ve ısıklı oklar en korkuncu idi. Türkler dört nala at üzerinde, dört ayrı yönde isabetli ok atmada ustaydılar. Ayrıca iyi kemend atarlar ve yakın dövüşte mızrak, kargı, süngü, kalın, kılıç kullanırlardı.

Türk orduları taarruz esasına göre düzenlenmekte ve eğitilmekteydi. Türklerin savaşında, düşman cephesinde şaşkınlık yaratan baskınlar esastı.

Türk savaş usulünün iki önemli özelliği vardı. Sahte ricat ve pusu. Süvari birlikleri kaçıyor gibi geri çekilirler, çekilirken ok atmaya devam eder, düşmanı üzerlerine çekerlerdi. Arazinin istenilen yerine kadar ilerleyen düşman burada pusu kuranlar tarafından çembere alınarak yok edilirdi. Türklerin başarıyla kullandığı bu usule Türk yurdunun adından dolayı "Turan Taktiği" denilmiştir.

Yeni ülkelerin ele geçirilmeleri ise keşif seferleri ve yıpratma savaşları sayesinde oluyordu.

Türkler iyi asker olma özelliklerini daima spor yapmaya borçluydular. At yarışları, cirit ve gülle atma, güreş, yırtıcı kuşlarla avlanma gibi sporlar mücadele azmini kuvvetleniyordu.

Türkler avcılığa da meraklıydılar. Özellikle on binlerce kişinin katıldığı yüzlerce km sahanın tarandığı sürcek avları gerçek bir savaş manevrası halinde geçirdi.

Başarılı Türk ordusu, pek çok yabancı kavim tarafından taklit edilmiştir. Çin ordusu daha M.Ö. IV. yüzyılda Türk usulüne göre düzenlendi. Türk süvari kıyafeti olan ceket, pantolon, çizme Çin'e girdi.

Dini İnanç

Eski Türk devletlerinde dini inançlar üç noktada toplanmaktaydı.

Tabiat Kuvvetlerine İnanma: Türkler tabiatı bir takım gizli kuvvetlerin varlığına inanırlardı. Coğrafi görünüm ve maddeler aynı zamanda birer ruh idiler. Ayrıca güneş, ay, yıldızlar tabiat olayları gibi ruh-tanrılar tasavvur edilmişti. Bazı Türk boyları sefere çıkmadan önce ayın ve yıldızların hareketlerini kontrol etmişlerdir.

Ölümlerin ardından yas tutulur. Ölümler gömülür, yakılır veya mumyalalanırdı. Ölenlerin yeri belli olsun diye kurgan inşa edilir, tümsek yapılır, taş yığılır, hatta balbal denen dikey taşlarla, ölen kişinin heykellerini dikerlerdi.

Atalar Kültü:

Atalara ait hatıralar kutlu sayılır, ölmüş büyüklere saygı duyulurdu. Kurban olarak hayvan kesilirdi.

Gök-Tanrı Dini:

Tabiat kuvvetlerine inanma, atalar kültü eski çağlarda birçok kavimlerde mevcut olduğu halde Gök-Tanrı dini yalnız Türklerde görülür. Bu inanç sisteminde Tanrı en yüksek varlıktı. Gök-Türklerin bir hakanlık kurması O'nun isteği ile olmuş, hakan Türkler'e O'nun tarafından gönderilmiştir. Tanrı Türk halkının istiklali ile ilgilenen bir varlıktır. Savaşlarda tanrının iradesi üzerine zafere ulaşılır. Tanrı emreder, uymayanı cezalandırır, doğum, ölüm onun iradesine bağlıdır. Can veren Tanrı onu istediği an geri alabilir.

Eski Türk inancına göre ebedi ve her şeyin yaratıcısı olan Tanrı tektir. Herhangi bir şekle sokulamaz. Dolayısıyla putlar ve putların bulunduğu tapınaklar yoktur. Eski Türk dini inancında Tanrı bütün vasıfları ile manevi, büyük tek kudret halindedir. Güneş, Ay, Yıldızlar, ateş ve yer, sular yardımcı kutsallar durumundadır. Toplu semavi dinlerde Tanrı'nın yanındaki melekler, peygamberler, kutsal kitaplar gibi.

Uygurlar zamanında ise Gök-Tanrı inancı devam etmekle beraber Mani-haizm ve Budizm de Türkler arasında yayılmıştır ve bilhassa Uygurların Türkistan'daki hakimiyetleri zamanında iyice yerleşmiştir.

İktisadi Hayat

Hayvancılık:

Bozkır Türk ekonomisinin esasını çobanlık ve hayvan besiciliği teşkil eder. At ve koyun en önemli unsurlardır. Ağır hareketli büyükbaş hayvanlar bozkır ekonomisinde yer almaz. Bu hayvanlar daha ileri ki çağlarda tarımla birlikte Türk toplulukları arasına girmiştir. Domuz ise Türkler arasında hiç sevilmemiş ve beslenmemiştir.

Beslenme:

Eski Türklerin başlıca gıda maddesi et idi. En çok at ve koyun eti yenirdi. Türkler çok erken zamanlarda ihtiyaç dolayısıyla kurutulmuş konserve et

yapmayı öğrenmişlerdi. İhraç bile ediyorlardı. En ünlü Türk içkisi kısırak sütünden yapılan kımız idi.

Sebze pek yenilmezdi. Sütü darı, peynir, yoğurt bozkırın ana gıda maddeleri idi.

Giyim:

Giyecek maddeleri deri ve yünden yapılırdı. Bozkırda bez dokuma için kendir yetiştirirlerdi. Yünlü kumaş ve çeşitli keçeler ihraç ederlerdi.

Tipik elbise örneği ise ceket-pantolon idi. Bu en iyi süvari kıyafeti idi. Bu kıyafet Türkler aracılığı ile dünyaya yayılmıştır. Ayağa çizme, başa bört giyilirdi. Erkekler sakallarını kestirir, saçlarını uzun tıraş eder, bıyık bırakırlardı. Saygı alameti attan inmek ve başlık çıkarmaktır.

Demir:

İslam öncesi Türk toplulukları dünyanın en geniş devletlerini kurmuşlardı. Bunun için devrin en ileri savaş sanayiine ihtiyaç vardı. Türkler demir sayesinde bu üstünlüğü kurmuşlardı.

Altaylılar çok eskiden beri usta demirciler olarak tanınmışlardı. Bol miktarda demirin Türklerin ana yurdunda bulunması onların üstünlük kurmasını sağlamıştır.

El Sanatları:

İslam öncesi Türk devletlerinde el sanatları da çok gelişmişti. Demirci ve madenci Türk topluluklarında kılıç, kalkan, mızrak ve ok uçlarının en iyisi yapılırdı.

Hareketli bozkır hayatına uygun şekilde taşınabilir eşya üzerindeki sanatlar ilerlemişti. İhtiyaçlara göre sandalye, masa, dolap, karyola gibi ev eşyaları, mutfak takımları, göçlerde kullanılan araba ve atlar için gerekli malzemenin en iyisini yapıp satan esnaf ve zanaatkarlar vardı.

Bu eşyalara ustaca süslemeler yapan sanatçılar da vardı.

Şehir:

İslam öncesi Türk devletlerinde kavimler yazın yaylak denilen serin, sulak, otlağı bol yüksek yaylalarda otururlardı. Kışın ise kışlak denilen daha ılık ova ve vadilerde otururlardı. Hükümdarların yazlık ve kışlık olmaz üzere iki merkezleri bulunurdu.

Kışlık bölgede evlerin daha ziyade kerpiç veya ahşap olması tercih edilirdi. Surlar bile kalın ağaç kütüklerinden yapılırdı.

Türkler eskiden beri temizliğe düşkünlükdü. Bunu için hamamlar yapılırdı. Orduda bile seyyar hamamlar vardı.

Hayat şartları çok farklı olduğu için yerleşik kültürdekine benzer köy ve şehirler yoktu. Sadece Turfan Uygur devletinde yerleşik medeniyet kalıntıları görmektediriz.

Ticaret:

Eski Türkler komşu devletlere canlı hayvan kösele, deri, kürk, hayvani gıdalar satarlar, karşılığında hububat ve ipek alırlardı.

Türklerle komşuları arasındaki ticaret iki yoldan yapıliyordu. 1. İpek yolu: bu yol Çin'den başlıyor, Türklerin çoğunlukta olduğu İç Asya'dan geçip Akdeniz'e ulaşıyordu. İpek yoluna hakim olan devlet, dünya ticaretine hakim olacağı için büyük devletler arasında en büyük rekabet konusuydu. 2. Kürk Yolu: Bu yol, Hazar ve Bulgar ülkelerinden başlayarak Ural, Güney Sibirya, Altaylar, Sayan dağları üzerinden Çin'e ve Amur nehrine ulaşıyordu.

Tarım:

Bozkır sahasının çoğunluğunu otlaklar meydana getirmekteydi. Tarıma elverişli topraklarda buğday, darı vs. ekip biçmekte idiler.

Maliye:

İslam öncesi Türk devletlerinde ekonomi, bağlı devletlerden alınan yıllık vergi ve hediyeler ile halktan toplanan vergilere dayanıyordu. Vergi toplama işlemi özel memurlar tarafından yapılmakta idi.

Ayrıca işlek ticaret yollarından sağlanan vergi ve gümrük resimleri, madencilikten elde edilen gelir malı gücü arttırıyordu. Para olarak da üzeri resmi damgalı ipek parçaları kullanıyorlardı.

Edebiyat:

Destanlar ve efsaneler: Türk destanları bozkır insanının hayat mücadelesinin örnekleriyle doludur. Bu edebiyat türünde genellikle kurttan türeme, gökten inme, ışıktan olma gibi motifler bulunmaktadır. Kurt Türk efsanelerinde merkezi bir rol oynar. Ergenekon, Kutlu Dağ destanları bunun tipik örnekleridir.

En büyük ve eski Türk destanı olan Oğuz Kağan destanında bozkurt, semavi ışık ve geyik bir arada görülmektedir. Alp Er Tunga ve Dede Korkut destanları da İslam öncesi devir Türk destanlarının bahadırılığı ön planda tutan eserleridir.

Yazı:

Yazısı olduğunu kesinlikle bildiğimiz ilk Türk topluluğu Gök-Türklerdir. Ancak çok eski devirlerdeki Sak ve Hunlardan itibaren Türklerin kendi yazılarını kullanmış olması, kuvvetle muhtemeldir. Mesela, Esik Kurgan'da bulunan altın elbiseli adamın mezarında karşılaşılan küçük kitabelerin Sak devrine ait olduğu söylenmektedir. Fakat bu konuda etraflıca bir şey söylemek için daha fazla malzemenin elde edilmesi gerekmektedir. 38 harften oluşan Gök-Türk yazısı, üzerinde en çok bilgiye sahip olduğumuz eski Türk yazısıdır.

Müzik:

Eski Türk topluluklarında müziğin mühim bir yeri vardır. Çin kaynakları 28 çeşit Hun halk türküsünden bahsetmiştir. Eski Türk müzik aletleri arasında mızıka, davul, kobız ve filüt nevinden çalgılar vardır. Eski Türklerin söyledikleri besteye “ır” veya “yır” sazlarla çalınan melodiye “küg” diyorlardı. Hatta hakanlar huzurunda “küg” ve yırlardan her gün dokuz tanesinin icrası gerekirdi. Bu hakimiyet alametlerindendi.

Takvim:

Eski Türk takvimi her biri bir hayvan adı ile anılan 12 yıllık devre esasına dayanıyordu. Yılların adları şöyleydi. 1. Sıçkan (fare), 2. Ud (sığır), 3. Pars, 4. Tabışkan (tavşan), 5. Lu (ejder), 6. Yılan, 7. Yunt (at), 8. Koy (koyun), 9. Biçin (maymun), 10. Takagu (tavuk), 11. İt, 12. Tonguz (domuz). Bir yılda on iki ay vardı. Aylar birinç (birinci) ay, ikinç, üçünç ay vb. diye adlandırılmıştı. Bir gün on iki kısım sayılıyor ve her kısma “çağ” deniyordu. Yıl 365 gün 5 küsur saat etmekteydi. Günün başlangıcı gece yarısıydı. Yılbaşı kışın gündüzün uzamaya başladığı ilk gün olan 22 Aralık'tı. 12 hayvanlı Türk takvimi zamanımıza kadar, bilhassa Kazak-Kırgız-Alтай ve Hakaslar arasında son dönemlere kadar kullanılmıştır.

Bibliyografya

Arsal, S. M., *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul, 1947.

Aslanapa. O., *Türk Sanatı, I, II*, İstanbul, 1972-73.

Biçurin, N. Y., *Sobraniye Svedeniy o narodah obitavşih v sredneye vremena*, Moskova, 1964; *Dede Korkut Kitabı*, Neşreden M. Ergin, Ankara, 1958, 69.

Çoruhlu, Y., *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, İstanbul, 1935.

Donuk, A., *Eski Türk Devletlerinde idari, askeri ünvân ve terimler*, İstanbul, 1988.

_____, *Türk Devletlerinde hakimiyet anlayışı TED.*, s. X-XI, 1981.

_____, *Çeşitli topluluklarda ve eski Türklerde aile*, İ.Ü. Tarih Dergisi, s. 33.

Eberhard, W., *Şato Türklerinin Kültür tarihine dair*, Belleten, 41.

_____, *Birkaç eski Türk ünvânı hakkında*, Belleten, 35.

Eberhard, W., “Eski Çin Kültürü ve Türkler”, *DTCF Dergisi*, 1, 1, 4, 1943.

Ergin, M., *Orhun Abideleri*, İstanbul, 1980.

Esin, Emel., *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, İstanbul, 1967.

Gökalp Z., *Türk Medeniyeti tarihi*, İstanbul, 1924.

İnan, A., *Tarihte ve Günümüzde Şamanizm*, Ankara, 1954.

İnan, A., *Makaleler ve İncelemeler I, II*, Ankara, 1991.

Kafesoğlu, İ., Türk Milli Kültürü, İstanbul, 1987.

Kafesoğlu, İ., Eski Türk Dini, Ankara, 1980.

Mori, M., Kuzey Asyadaki eski Bozkır Devletlerinin teşkilâtı, TED, s. 9, 1978.

Orkun, H. N., Eski Türk Yazıtları, Ankara, 1987.

Ögel, B., İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara, 1962.

_____, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları, T.D.AV., İstanbul.*

_____, *Türk Mitolojisi, Ankara, 1987.*

_____, *Türk Kültürü Tarihine Giriş Kültür bakanlığı, Ankara.*

Tanyu, Hikmet., İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, İstanbul, 1986.

-----, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar, Ankara, 1987.*

Turhan, M., Kültür Değişmeleri, İstanbul, 1951.

GENEL BİBLİYOGRAFYA

- Altheim, F., Hunnische Runen, Halle, 1948.
 ———, Atilla et les Huns, Paris, 1952.
 ———, Geschichte der Hunnen, Berlin, 1959-1962.
 Arat, R., Rahmeti İ. A., mad., Karluklar, 1953.
 ———, İ. A. mad., Karluklar, 1953.
 ———, İ. A. mad., Kırgızistan, 1954.
 ———, Uygurlar, Tka, XVI, 1-2, 1978.
 Aslanapa, O., Türk Sanatı, I, II, İstanbul, 1972-73.
 Banguoğlu, T., Uygurlar ve Uygurca Üzerine, TDAV, 1958.
 Barthold, W., Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, İstanbul, 1927.
 ———, Turkestan down to the Mongol Invasion GMSNS, 1968.
 ———, El. mad. Toughuzoghuz, 1974.
 ———, El. mad. Türks, 1976-79.
 Baştav, Ş., Sabir Türkleri, Bellleten, 17-18, 1941.
 Chang Jen-t'ang, Doğu Gök-Türkleri Taipei, 1968.
 Beal, Samuel, the Life of Hsüan-Ts'ang London, 1911.
 Beal, Samuel, "Si-yu-ki, Buddhist Records of The Western World, Translate from The Chinese of Hiuen Tsiang (A.D. 629), Newyork, 1968.
 Çandarlıoğlu, G., Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri, Tapei, 1967.
 ———, Çandarlıoğlu, G., Ötüken Bölgesindeki büyük Uygur Kağanlığı, İstanbul, 1972, Doçentlik Tezi.
 ———, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, Kazakça, Türkistan, 1998, Kırgızca, Bışkek, 2001, Türkçesi, İstanbul, 2002.
 Çoruhlu, Y., Türk sanatının ABC'si, İstanbul, 1993.
 De guignes, Hunların, Türklerin, Moğolların ve diğer Tatarların tarih-i Umumisi, Hüseyin Yalçın tercümesi, İstanbul, -----?
 De Groot, M., Die Hunnen der vorchristlichen Zeit, II Berlin, 1926.
 Diyarbekirli, N., Hun sanatı, İstanbul, 1972.
 Ecsedy, H., Uigurs and Tibetans in Pei-Ting 790-791, A.D., Act. Or. XVII. Budapest, 1964.
 Enoki, K., Sogdiana and the Hiugn-nu, CAJ. I, 1 1954.
 Fındıkoğlu, Z. F., Türk aile sosyolojisi, Hukuk Fakültesi Dergisi, İstanbul, 1946.
 Esin, E., "Göktürklerin Ecdadından Tsürk'ü Meng Sün (m.s 367-433).
 Franke, O., Geschichte des chinesischen Reiches, Berlin, I, 1930, II, 1936.
 Gökalp, Z., Türk Medeniyet tarihi, İstanbul, 1924.
 Gömeç, S., Köktürkler, Ankara, 1997.
 ———, Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü, Ankara, 1997.
 Grousset, R., L'Empire des Steppes, Paris, 1941. GMS, 1910.
 Hamdullah Müstevfî, Tarih-i Güzide I, GMS, 1910.
 Hamilton J. R., Les Ouighours a epoqe des Cing Dynasties d'apres les documents chinois, Paris, 1955.

- _____, Tokuz-Oguz et on - Uygur, JA. CcL, 1, 1962.
- Hermann, P. M., Uygurlar ve yeni bulunan soydaşları, TDED, II, 1-2, 1947.
- Hirth, F., Veber Wolga Hunnen und Hiung-nu SPAW, II, 2, 1899.
- Hudud al-Alem, "The Regions of the World ing. Tercüme, Minarsky GM SNS, 1937.
- İbn Fadlan, (türçe ter.) 1- İbn Fazlan seyahatnamesi İlahiyat Fak. Dergisi, Ankara, 1, 2, 1954; 2- Şeşen, R., İbn Fazlan seyahatnamesi, İstanbul, 1975.
- İzgi, Ö., The itinerary of Wang Yen-te to Kao-ch'ang, 1981-1984, Harvard University 1972, Doktora tezi.
- _____, Uygurların siyasi ve kültürel tarihi, Ankara, 1987.
- Kafesoğlu, İ., Türk Milli Kültürü, İstanbul, 1983.
- Köymen, M., Hiungnu'ların Tu-ku kabilesi, Belleten, s. 4, 1944-45.
- Kurat, A. N., Peçenek tarihi, İstanbul, 1937.
- _____, Rusya Tarihi, Ankara, 1948.
- _____, İ. A. mad. Bulgar, 1944.
- _____, Gök-Türk Kağanlığı, DTCF. Dergisi, X, 1-2, 1952.
- _____, IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin kuzeyindeki Türk kavimleri devletleri, Ankara, 1972.
- Laslo, F., Dokuz-oğuzlar ve Gök Türkler, Belleten, 53, 1950.
- Ligeti, L., Asya Hunları, bk. Atilla ve Hunları, İstanbul, 1962.
- Ligeti, L., Bilinmeyen İç Asya, Ankara, 1986.
- Liu. M. T., Kutscha und Seine beziehungen zu China Van Z. Jh. Bis Zum 6. Jh. N. Chr. I, II, Weisbuden, 1969.
- Macnchen-Helfen, O., Huns and Hsiung-nu, Byzantion, XVII, 1945.
- Mari, Masao, Chi-min Hakanının Çin İmparatoruna gönderdiği mektubun uslubu üzerine (R. R. Arat için) Ankara, 1966.
- _____, A-shih-te Yüan-chen ve Tonyuguq, İslam tercihleri dergisi, V, 1-4, 1973.
- _____, Kuzey asya'daki eski Bozkır devletlerinin teşkilatı TED. s. 9, 1978.
- _____, Kök Türkler, (Japonca), Tokyo, 1990.
- Onat, A., V. Yüzyılda kuzey Çinde kurulan Hsia devleti, Ankara, 1977, Doç. Tezi.
- Onat, A., "Kuzey Çin'de Kurulan Hun Devletleri" Tarihte Türk Devletleri, I, A.Ü Rek-törlüğü yayınları, Ankara, 1987.
- Ögel, B., Büyük Hun İmparatorluğu tarihi, Ankara, 1981.
- _____, Türk Kültür tarihi, Ankara, 1962.
- _____, Türk Mitolojisi, Ankara, 1987.
- Özerdim, M., Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ının Şehirleri, DTCF. XII, 1, 2, 1952.
- Rasony Roux, J. P., Orta Asya, Tarih ve Uygarlık, İstanbul, 2001.
- , Altay Türklerinde ölüm, İstanbul, 1999.
- İ, L., Tarihte Türklük, Ankara, 1971.
- Salman, H., VII. ve X. Asırlar arasında önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti, Türk Dünyası Araştırmaları, 15 Aralık 1981.
- Samolin, W., Hsiung-nu, Hun-türk, CAJ. III. 2., 1956.
- Sümer, F., Oğuzlar, İstanbul.
- Sümer, F., Eski Türklerde Şehircilik, Ankara, 1994.
- Şeşen, R., İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk ülkeleri, Ankara, 2001.
- Taşagıl, A., Gök-Türkler, Ankara, 1995.
- Togan, Z. V., İbn Fadlan's Reisericht Ceipzing, 1939.
- _____, N., Hsüen-Ch'ang'a göre peygamberin çağında Orta Asya İ.T.E.D. IV, 1-2, 1964.
- Toynbec, A. J., Astudy of History London, 1962.
- Turan, O., 12 hayvanlı Türk takvimi, İstanbul, 1941.
- Turhan, M., Kültür Değişimleri, İstanbul, 1951.